کتێب\ ئاوەزنامە.. نووسینی ئارون گاندی.. وەرگێڕانی: شەفیقی حاجی خدر

بۆخوێندنەوەی ئەم کتێبە کلیکی ئێرە بکەن..

ShafeqiHajiXedr_AwaznamaDownload

کتێبکەی سەرەتایی: لێکۆڵینەوەیەکی خێرا لە دونیادا.. وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: شەفیقی حاجی خدر

کتێبکەی سەرەتایی: لێکۆڵینەوەیەکی خێرا لە دونیادا
نووسینی: ئەحمەد سەعید ئیقبال و محەمەد عاسف
سەرچاوە: http://dx.doi.org/10.31703/glr.2020(V-IV).01
وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: شەفیقی حاجی خدر

ئەبستراکت:
کتیبکەی سەرەتایی، گرانویەکی میتافیکشنانە(ئودیو خیاڵکردی)ی تاریق عەلیی لەبارەی گرتنەوەی قودس لەلایەن سەرەتایینی ئیوبی و هەروەها سەرهەدانی مابەینی ئیوبییەکان. تاریق عەلی لەو بڕوایە دایە، کە دەستبەربوونی پاپشتی خەکی(العصبیة/دەمارگیری) و نمایشکردنی باشترین توخمگەلی شارستانیتی موسڵمان (العمران/ئاوەدانی)، وای لە سەرەتایین کرد بنەماڵەی ئیوبی بگەنە ئوپەڕی مەزنایەتی خۆی. کاتنی کریسیتیانەکان و هەسانەوەی موسڵمانەکان لە سووڕکی دەورانی خیدا ڕوویدا، تیری سووی دەورانی ئیبن خەلدونە بە سەرهەدان و ڕوخانی شارستانیتی لە کتێبی موقەدیمەی خیدا ئاک لەگەڵ چوارچێوەی

تیڕی ئەم لێکۆڵینەوەدا دەتوانێ. ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەو هاوکێشانە دەخاتەڕوو کە ئەوروپییەکان بە مێژووی شارەزووی خاچدارەکان هەیانە و بەدوای ئاراستەی هەنووکەیی کێشە کۆمەڵایەتییە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەگەڕێ. ئامانجی ئەم نووسینە ئەوەیە، بە گەیشتن بە ئاشتی جیهانی لەسەر کریستیان و موسڵمانەکان پێویستە خەیان لە ڕۆگوێشی بەیەکدادانە مێژوویییەکان خوێناوییەکان ڕزگار بکەن، بەتایبەتیش لە یادووریی بۆژان و بەسوکەنی شارەزای خاچدارەکان.

پێشەکی:

بۆچوونەکان دەربارەی خاچپەرستی سەرهەڵدانی یەکەمی دیکە دەگەڕێنەوە، هەروەها تاریق عەلی بەگیانی قەناغی دوای کۆلۆنیالیزم ئەم داستانە مێژووییە، کتێبەکەی سەلاحەدین (١٩٩٨) وەک پێوەندییەکی دووسەرەی نێوان دوو گۆڕەپانستانیەتی جیهانی، واتە کریستیان و موسڵمان نووسیوەتەوە. لەمەشدا تەکنیکی مێژوونووسانەی پسپۆڕانەی ئەودیو خەیاڵ(میتافیکشن)ی بەکارهێناوە، لەمەشیاندا تاریق عەلی پارسەنگدانەوەی کەوتنی موسڵمانەکان لە ئیسپانیا لەگەڵ گرتنەوەی ئۆرشەلیم و دەرکردنی کریستیانەکان لە ساڵی ١١٨٧ لەسەر دەستی سەلاحەدینی ئەیوبی هەناوەتەوە. کەوتنی موسڵمانان لە ئیسپانیا بەشێوەی وەرچەرخانێکی مێژووییی لەگەڵ سەرهەڵدانی ماتماتی ئەیوبییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوین هەناوەتەوە. نووسەر ڕوخان و سەرهەڵدانی شارستانییەکانی لە نموونەی سووڕکدا دانەوە، کە هەمای کەوتنی خەلافەتی فاتیمی و عەباسی و پاشان سەرهەڵدانی موسڵمانەکان لای عوسمانلی تورکیا. دیسان وتاری ئەوروپییانە لەبارەی کلتوری ئیسلامی وەک ئەوەی شتێکی جێگیر و دژەمەدەرنە لەگەڵ جیاکردنەوەی ڕۆشنگەری، ڕۆشنبیری و موسڵمانی پاکوخاوێن لەگەڵ کریستیانی بەربەری و پیس و ئسوڵی ڕووبەڕووکراوەتەوە.

مەبەستی ئەم لێکۆڵینەوەیە نیشاندانی سەرهەڵدانی دووبارەتی ئیسلامییە، ئەوساچ لە ڕابردوو بە یان یان ئەستادا، ئەمەش لەسەر بنەمای ڕوانینی ئیبن خەلدونە بە هێز (عەسەبیەت/دەمارگیری/پاڵپشتی) و عیمران (ژیاریی/ئاوەدانی). هەر بەیەک تیڕی سووڕی بازنەیی لە سەرهەڵدان و ڕوخانی شارستانیەت لەسەر گۆشنیگای تیڕیانەی موقەدیمە بەناوبانگەکەی ئیبن خەلدون هەڵهێنجراوە. خەی ئەوە تێبینی کراوە، هەر کاتێک موسڵمانان یەکێتیی کۆمەڵایەتیانە خەیان یان هاوپشتی(عەسەبیەت/دەمارگیری)یان لەدەستدابێ، هەروەها باوەڕیشیان بە گیانی ژیاریی ئیسلامی (عیمران/ئاوەدانی) لەق بووبێ و بووبنە

سەکیولار و لیبرال و بەسەر خەیاندا دابەش بووبن، ئەوا بە ئاسانی لە لایەن شارستانی دیکەی بەهێزی هاوپشتی (دەمارگیری) و (ئاوەدانی)یەوە، کە بزاڤی کریستیانەکان، تەکشکاون و بەسەریاندا زاڵ بوونە. مێژوو بگوڕی ئیبن خەلدون بە سووکەدا دەوا، کە هەموو پاشا و مابەتە حوکمڕانەکان وەک ئۆرگانیکی زیندوو لەنێو بازنەکەدا خول دەخۆن. ئەوان بە هێگایەکی سروشتی لەدایک دەبن و دەمردن هەروەک ئەوەی چۆن لە ژیانی بوونەوەرەکی زیندووەدا ڕووەدا. هەموو هێزێکی سەردار (سەروەر) لە بەرایی‌یەوە لە ژیارییەکی ڕەوەندان(کۆچەریانە) سەرهەڵدەدا و بەپێی کات بەهێز دەبێ؛ هەرچەند پاڵپشتی (دەمارگیری) لەنێوان ئەندامەکانی خێی زیاتر بێ، ئەوا بگوڕتر دەبێ تا دەگاتە دامەزراندنی ژیارییەکی سەقامگیر و یەکگیز و پێگەیشتنی خێی مسۆگەر دەکا. پاشان لە دوا قۆناغی ئاوەدانیی (ژیاریی) خەیدا لاواز دەبێ و لەباریەک هەڵدەوشێ، ئەمەش لەبەر ناتەبایی خەیان بەوەی شتی خۆشگوزەرانی (لوکسێ و کەمالیات) بەسەریان زاڵدەبێ و لایەنی هاوپشتی دەمارگیرییان لاواز و زەبوون دەبێ، ئینجا لە لایەن هێزێکی دیکە، کە پاڵپشتی دەمارگیریی لەسەرهەڵداندایە، تەکدەشکێندرێن و دەبەزێنرێن و قووتدەدرێن. ئەم سووڕە پەواژەیەکە پێی دەڵێن سووڕی ئیبن خەلدونی.

کتێبەکەی سەلاحەدین (۱۹۹۸)، نووسینەوەیەکی هەڵخەڵگرانەی جدییە و کارێکی نەستالگییانەی سادە نییە بە گەڵانەوەی ژیاننامەی سەرکردە مەزنەکەی موسڵمانان سەلاحەدینی ئەیوبی. تاریق عەلی "هێژگارێکی یەکلاکەرەوەی دژواری" لە مێژووی پەیوەندی نێوان کریستیان-موسڵمانان (ئەمجارەیان لە هێژهەلاتی ناوەندا) لەگرتووە، لەوەدا خوێندنەوەی دژئەوروپییانەی خێی لەبەرانبەر خاچداران و ڕوانینی ئەوروپییەکان بە سەلاحەدین لە لایەک و گەمژایەتیی ژیاری موسڵمانیش لەلایەکی دیکەوە بە کردووە. کارە ئەودیو خەیاڵکردییەکەی (میتافیکشن)ی نووسەر ڕووبەووبوونەوەیە یان مێژوویەکی جگرەوەی ڕووخانی ئەرشەلیم و خاچدارانە بە ڕوانینی موسڵمانانە، ئیدی بەوای بە وشکانی تیرمان Tyerman (۱۹۹۸) هەیە بەوەی بانگەوازی خاچداران لە ۱۰۹۵وە دەستی پێکردووە و هەشتاش کەتایی نەهاتووە (Tyerman 1998, p. 126). خەونی گەڵاندنەوەی ئەرشەلیم لە دەستی جوو لەسەردەمی پاش مەدەرنەی جیهانی موسڵمانان بەستاوەتەوە بە گەڵانەوەی کتێبەکەی سەلاحەدین (۱۹۹۸)، بەڵام بە ڕووشکی مەدەرنە لەم بەشەی جیهاندا، بەتایبەتیش لە هێژهەلاتی ناوەندا، لەو شوێنەی مێژو خەی دووبارە دەکاتەوە ئەگەر بێت و سەلاحەدینێکی دیکە بێت و عەرەب لەژێر بەیداخی ئیسلامدا کۆبکاتەوە.

نمایشکی ئەدەبییانە

یەکەمین بایەگرافی سەلاحەدینی ئەیوبی کە لە لایەن جۆزیف هامەر پورگشتاڵ بەناوکرابیتەوە بە وێنەیەکی سوارچاکیی و ڕۆمانتیکیانەی سەلاحەدین، کتێبی مێژووی سەلاحەدین بوو، کە لە ١٧٥٨دا لە لایەن مێژوونووسی فەرەنسی لویس مارین Louis Marin بەناوکراوەتەوە. هەمان ئەفسانەی جوامێری لەبارەی سەلاحەدینەوە لە لایەن مێژوونووسێکی دیکەی فەرەنسییەوە بەناوی میشیو N J.F. Michaud لە ١٩٦٦وە بە ناونیشانی مێژووی خاچداران (١٨١٢-١٨٢٢) بەناوکرایەوە. هەرچەندە مێژوونووسە فەرەنسییەکە بەشێوەیەکی سەرەکی پشتی بە مێژونووسی کورد بەهائەدین ئیبن شەداد (١١٤٥-١٢٣٤) و هەندە سەرچاوەی دیکەی بەردەستی ئۆکات بەستبوو تا ئۆکاتەی وێنەیەکی ڕۆمانتیکی سەلاحەدین لە کتێبەکەی The Talisman (١٨٢٥) لە لایەن مێژونووسی سکۆتلەندی سەر والتەر سکۆت Sir Walter Scott بەناوکرایەوە، کەتێیدا تیشکی خستەتە سەر گەلانەوەی ئینگلیزییانە بە ئەفسانەی جوامێریی سەلاحەدین لە نزیکەی سەدەیەکدا. ئەو وێنە ڕۆمانتیکییە هەر لە زەینی مێژونووسانی سەدەی بیستەمیشدا مابووەوە، هەر بە نموونە وەک ستانلی لەین پۆل Stanley Lane-Poole (١٨٩٨)، ڕێنە گروست Rene Grousset (١٩٣٤) و هاملتۆن ا.ر.گیب H.A.R. Gibb (١٩٧٣). ئەو مێژونووسانە تیشکەی هزریان خستبووە سەر ئەو هەکارانەی ئاخە بەچی سەلاحەدین جەنگاوەرێکی عەرەبی تەواو جیاواز بوو، هەروەها ئەو سەرکەوتنەکانی خەی لە ڕۆگوەیشە ڕەوەندایەتییە کوردییەکەیدا و هەروەها لە یەکخستنی خەڵکی عەرەب بەوەی هاوپشتییەکی کەمایەتی تەکەم لەژێر ئالای ئیسلامدا پێکبهێنێ، دەزیبووەوە. هەرچەندە لە قەناغی پێستەمدەرندا مێژوونوسان و ئەکادیمستانی وەک مالکەلم لینس Malcolm Lyons و داڤید جاکسن David Jackson ئەو نموونە ڕۆمانتیکییەکان شکاند و سەلاحەدینیان وەک سیاسەتوانێکی پراگماتی و ستراتیژوانێکی لێهاتوو لە کتێبەکەی خۆیان بەناوی سەلاحەدین و سیاسەتی جەنگی پیرەز (١٩٨٤) نیشان دا. هەندە وتاری بەدواداچوونی نوێش وەک ئەوەی ئاوێنەی سوارچاکی Mirror of Chivalry : سەلاحەدین لە خەیاڵدانی ئەوروپییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست (١٩٩٦) بە قەڵەمی جۆن تۆلان John Tolan و ئەفسانەی جوامێریی سەلاحەدین لە ئەدەبیاتی و مێژوناسی ڕۆمانسی (٢٠٠) لە نووسینی مارگەرێت جەب Margaret Jubbدا خاڵی پێستەمدەرنانە بە ڕوانینی ئەفسانەی جوامێری سەلاحەدین دەخەنەڕوو، کە ئێستا لانەو بازنەی ئەکادیمییانەدا بووەتە ڕوانینی ئەوروپیانە بە بابەتەکە.

لەگەڵ ئەوەشدا لە وتاری سیاسیانەی عەرەب-موسوڵمانی گشتیی

جەماوەریدا، سەلاحەدین بەتەواوی بە ئاگا و شەوازەکی دیکە یاد دەکرێتەوە، واتە بە لەکدانەوەیەکی نوێ کە لەگەڵ ئاستییە مێژوییەکانیشدا دژیەکانێیە. وێنەی نوێی سەلاحەدین لە ئەدەب و سینەمادا وەها بەرهەمهێنرایەوە کە پاڵەوانێکی پان عەرەب-ئیسلام-ییە بەوەی لەژێر کاریگەرییەکەی ئەودا ناسیونالیزمی عەرەبی و ئامانجەکیان کە ڕزگارکردنی فەلەستینە بتەدی، بگوترێ سەیفە Sayfo (٢٠١٧)، زێر لە سەرکردە و سەرانی موسڵمان هەروەک حافز ئەسەد (سوریا) ، سەدام حوسێن (عێراق) و یاسر عەرەفاتی فەلەستین خۆیان بە وێنەی خۆیاوای سەلاحەدین گرێدەدایەوە. هێندە لە توێژرانیش گەنگەشەی شایستەبوونی وێنەی سەلاحەدین لە هزری سیاسیی مەدەرنی عەرەبدا دەکەن، هەروەک کارڵ هیلنبراند Carole Hillenbrand، ئانا ماری ئێد Anne-Marie Edde و ئیمانوئێل سیڤان Emmanuel Sivan. لەگەڵ ئاوەشدا هەر پەداچوونەوەیەک بە سەلاحەدین لە ئەدەبیاتی مێژوویی پەستەدەرندا لە خزمەتی ئامانجەکی دیاریکراوی سیاسی و ساتی هەنووکەییدایە، کەچی مەبەستە سەرەکییەکە لەی هەر ئاڕاستەنگدانەوەی باری ئەستایە.

میتافیکشنی مێژوویی پەستەدەرنش زێر بەتوندی هەگر و خۆشەویستی بە وێنە پاڵەوانێیەکەی سەلاحەدینین و شاڵاوی سێیەمی خاچداران و جەنگی حوتەین و کەوتنی ئۆرشەلیم (١١٨٧) لەدەست نەداوە و هەرگیزیش کەتایی نەهاتووە، هەروەها لیستەکی دوورودرێژی فیکشنیش هەیە بە چیرۆکەکانی سەلاحەدین و سەرهەدانی بنەماڵەی ئەیوبی پەیوەستە. هەرچەندە میتافیکشنی ئاسمانی مێژوویی پەستەدەرنە، گرانەوە مەزنەکانی لەبارەی سەلاحەدین و زنجیربەندی خاچداران لەباریەک هەدەوشێنە و چەندین ڕوانین و گۆشەنیگای لەبارەی ئاژگاری دەمارگیریی لە پەیوەندی نێوان کریستیان و موسڵمانان دەهێنەتگۆڕ. ئاسمانی پەستەدەرنی وەک جاک هایت Jack Hight سەیەنەی سەلاحەدین: هەڵە (٢٠١١)، شانشین (٢٠١٢) و جەنگی پیرەز (٢١٣) دا تەواوی سەچیێە مێژوویێە خوێناویێەکەی وەها وێنادەکا، چەن سەلاحەدین تەواوی عەرەبی لەژێر دەسەلاتی خۆی یەکخستبوو، چەن شانشینی کریستیانیش شیرازەی لەباریەک ترازابوو، خەیان لاواز و کلتورەکەشییان وێران بووبوو. سەیەنەکی دیکەی میتافیکشن هی ئاماننووسەکی دیکەی بریتانی ئابن یەنگ Robyn Young کە بریتین لە برایەتی (٢٠٠٦)، خاچدارەکان (٢٠٠٧) و قوداس: کەوتنی شاسوارانی پەیکەر (٢٠٠٨) پەردە لەسەر داماننی هەزی خاچدارانی کریستیانی و سەرەتای جەنگی نوێیان لەگەڵ ئاکارەکانیان هەڵدەداتەوە.

دوو لە هەمانە مژووییەکانی بریتانی دوابەدوای هەرشیکانی ١١/٩ گەیاونەتەوە سەر شاخاوی سیمی خاچداران و کوتنی ئەرشلیم: ریچارد وارن Richard Warren بەناوی مەیدانی شمشێرکانی باوەڕ (٢٠١٠) و کامەران پاشا بەناوی سایەی شمشێرکان (٢٠١٠). هەردوو نووسەر تیگەیشتنی خیان بۆ کێشمەکێشی پیوەندییەکانی نێوان کریستیان و موسڵمانەکان وردەکارانە لەبەر تیشکی ڕوانینی بیکەدانی شارستانییەکانی هنتگتن ڕوون کردوەتەوە. هەردوو هەمانەکە ئەو گریمانە باویان هەڵگرتوە بەوەی شاخاوی خاچداران بە شێوەیەکی سەرەکی ئامانجی دینی لەپشتەوە بووە، ئیدی ئەوان ئەویان بینیوە کە بەرژەوەندییە ئابوری و سیاسیی و خواستی کۆلۆنیالی هەکاری فروانخوازیتی شاخاوی خاچداران بووە. کامەران پاشا (٢٠١٠) لە هەمانی سایەی شمشێرکاندا، لەو نیگەرانە و مایەی خەم و پرسی ئەو بووە، کە کوشتنی زەروزەوەند لەبن ناوی خوداوە کراوە (ل. ١٢٦). هەردووکیان فیلد و پاشا جەخت لەسەر وتەکانی ئەدوارد سەعید لە کتێبەکەی هەژەمۆنیا و خوڕهەڵات پیوەندییەکی زاڵ بووە (ئەدوارد سەعید ١٩٧٨ ل ٥). بەهەمان شێوەش هەمانی جەنگاوەرانی خودا: ڕیچاردی شێردڵ و سەڵاحەدین لە شاخاوی سیمی خاچداراندا (٢٠٠١) بە قەڵەمی هەژنامەنووسی ئەمریکی جەمس هەستن James Restonیش لە پەستەدەرنەکانە، بەوەی جورج بوش لەدوای ١١ی ئەیلول نایدەزانی چیدەکات کاتێ لەو بنەیدا قسە سووکەکەی دەربڕی. شەڕی خاچداران پەیەکی هەرەشە و دندانەیە بۆ جەستەی مژووویی پیوەندییەکانی کریستیان و موسڵمانان. زەر کاری ئەدەبییانەی پەستەدەرن، هەروەک میشێل ئەلەکساندەر ئایزنەر Michael Alexander Eisner بەناوی خاچداران (٢٠٠٣)، هەمانی کچی لمی سارا بیرانت Sarah Bryant (٢٠٠٦)، سەڵاحەدین: پاڵەوانی موسڵمانانی جەفری هیندلی Geoffrey Hindley (٢٠٠٧)، جەنگی پیرۆزی ئانگس دۆنالد Angus Donald (٢٠١٠)، شێردڵی شارۆن پێنمان Sharon Penman (٢٠١١)، جادوبازەکەی پاشای سیسیلیا هۆلاند Cecelia Holland (٢٠١١)، حەجی سێت فریدمان Seth I. Friedman (٢٠١٢)، شێردڵی ستیوارت بینس Stewart Binns (٢٠١٣)، بووژنی خاچداری مارگرێت برازیر Margret Brazear (٢٠١٤) و گورگی خودای جەفری لی Jeffrey Lee (٢٠١٧)، هەموو ئەمانە سەروسودایان لەگەڵ ژیان و کۆسایەتی سەڵاحەدین و ئەو بیکەدادانە توند و دژەقانەی شەڕی خاچدار و موسڵمانان و جیوازییە فەرهەنگییەکەی نێوانیان بووە.

هەر بەهەمان شێوەش هەمانەکەی تاریق عەلی بەناوی کتێبەکەی سەڵاحەدین (١٩٩٨) پێدەچی لە باشترین هەمانی پەستەدەرن

میتافیکشنی مێژوویی بە، هەر بەڵاستیش بووە بابەتی هەندێ لە ئیمتیازی خوێندکاری زانکۆکان. تۆژەران و بەدواداچووانی وەک ئەحمەد جەمال (٢٠١١)، ڕۆبین ویکاندەر Robin Wikander (٢٠١٣)، وەسیم حەسەن مالیک (٢٠١٤)، داڤید واتەرمان David Waterman (٢٠١٦) و کانتیا ئەدبپور Qanita Abedpour (٢٠١٨) بەدوای تیۆری ئەنترۆپۆلۆجی، فەمینیزم، و ئیسلامفۆبیا و هتد لانەو ڕەمانە خەیاڵکردەکانی تاریق عەلیدا گەڕاون، بەڵام بەهای ڕەبازی دیکەی سەرهەڵداوی دیپسپلیندار تاقینەکراونەتەوە. هەر بۆیە، ئەم لێکۆڵینەوەیەی بەردەست هەوڵدەدا ئەو بۆشاییە ڕوانینی ئیبن خەلدونیانە و تیۆرییەکانی سەرهەڵدان و داوخانی شارستانییەکانی کریستیانی و ئیسلامی بگۆڕێ گەڕانەوەی ڕەمانی کتێبەکەی سەلاحەدینی تاریق عەلی بخاتەوو.

چوارچێوەی تیۆری

ئەم لێکۆڵینەوەیە، تۆژینەوەیەکی شیکاریی چۆنایەتییە تێیدا تیۆری ئیبن خەلدون بە سەرهەڵدان و داڕمانی شاستانییەکان بەکارهاتووە، کە لە کتێبە بەناوبانگەکەی خێی بەناوی ئەلموقەدیمەدا هاتووە بەوەی دوو ڕوانینی سەرەکی تێدا دەزراونەتەوە ئەوانیش: عەسەبیەت/دەمارگیری (پاشپشتی کۆمەڵایەتی) و عیمران/ئاوەدانی (ژیاری)یە. لێکۆڵینەوەکە دەرخەری سیاسەتی هەشیاری مێژوویی ڕەشنبیریی تاریق عەلی نووسەرە بە کتێبەکەی سەلاحەدین (١٩٩٨)، تێیدا پەردە لەسەر وتاری دژئەورووپیانە لەبارەی مێژووی پەیوەندییەکانی کریستیانی-ئیسلامی لە سەدەی دوازدەهەمدا لادەدا. بە تێگەیشتنی گشتگیر بە ئەو میتافیکشنەی ئاماژە پێستمدەرن، کە لە بنەڕەتەوە لەسەر بنەمای بەرەوتی مێژویی و ڕەشنبیرییدا هاتووە، پەدەچێ بە ئەمە شەوازی کاترین بەلسی Catherine Belseyمان بە شیکاری دەروونی بەکۆک و زەر گونجاو بە. بەلسی لە کتێبی ڕێگای لێکۆڵینەوە بە تۆژینەوەی ئینگلیزی (٢٠٠٥) ئاسپاردەی ئەوە دەدا، کە بە هەموو ئەو دەقانەی هەوڵدەدەن واتاکەی لە بەرەوتی ڕەشنبیری و مێژوویی بە بابەتە تێبگەن، ئەوا شیکارییەکی دەق باشترین کاری پەیوەستە پێیەوە. هەر بۆیە ئەو نموونەیەی بەردەست شیکارییەکی دەقیی کتێبەکەی سەلاحەدینە، هی تاریق عەلی نووسەر (١٩٩٨(کە تیۆری ئیبن خەلدونی بەکارهێناوە، واتە مێژونووسە ناودارەکەی سەدەکانی ناوەڕاستی عەرەب لە ڕەی کتێبی ئەلموقەدیمە و کتێبەکەی هیچون Hutcheon لەبارەی شاعیریەت لە پێستمدەرندا: مێژوو، تیۆر و فیکشن (١٩٨٨) بە میتافیکشنی مێژوویی پێستمدەرن. لێکۆڵینەوەکە ئەوە دەردەخا کە چۆن ئەم میتافیکشنە کە تێیدا دەقئاوەزانی و

لاسایییکی تووسئامۆزانە و داشتنووی ڕوانینی مێژوویی بە ئاشکراکردنی سیاسییەکانی هێروکی شیعرەکانی کلتووری پەستمدەرنە بەکارهێناوە. بەگوێرەی هیچون بە، ئەم جۆرە نووسینە مێژوییانە تەگەر بە نووسەرەکەی دەدا بابەتەکە و ڕاستیە مێژووییەکان ئازادانە پێشکەش بکەن و بەکارهێنانی شتەکەشیان وەک ئامرازێکە بۆ دووبارە نووسینەوەی مێژوو، کە چیدیکە هاوتەریب و بابەتییانە نیین (بڕوانە یچون ۱۹۸۸ ل ۳٦). هێروەها تاریق عەلیش لە داستانە مێژووییەکەی کتێبەکەی سەڵاحەدین (۱۹۹۸)دا ئازادی تەواوی خۆی بەکارهێناوە، هەموو ئامرازەکانی ئەدەبیاتی پەستمدەرنەی لە دەقەکەی خۆی بەکارهێناوە تا ڕاڤە و لێکدانەوە بۆ چەندین وردەکاریی واقیعی مێژووی ئیسلامی بکا.
ئامانجە سەرەکییەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەرخستنی ئەمانەی خوارەوەیە:
۱- ئاخۆ بۆچی شاهاوی خاچداران لە قەناغی سەرەمی خۆیدا شکستی هێنا و لە لێکەوتەشدا ئەرشەلیم لە ۱۱۸۷دا کەوتە بەردەستی سەڵاحەدین؟
۲- ئاخۆ سەڵاحەدین چۆن توانی وەک بەهێزترین سەرکردەی جیهانی ئیسلامی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا خۆی بنیات بنێ و ماڵباتی ئەیوبیش بگەیەنێتە لوتکەی شکۆ؟
۳- ئاخۆ چۆن تیۆرییەکەی ئیبن خەلدون یارمەتی تێگەیشتن لە پەیوەندی نێوان کریستیان-موسڵمان دەدا و ئەو ڕوانگەیەی ئەو بە دەمارگیری (پاڵپشتی) و ئاوەدانی (ژیاری) لە فرەنیگایی پەستمدەرنەدا جێگەیان دەکرێتەوە؟

بە گوێرەی ئیبن خەلدون بۆ، مێژو بە هەڵکی نموونەیی ڕاستی ڕاکشاودا ناجووڵێ. بەڵکو خول دەخوا و دەسەاتیش لەنێو ژەم و ئیمپراتۆریەتەکان لە هەڵچوون و داکشاندان، هەبەتە بەگوێرەی کات سووڕ دەدا و دەخولێتەوە. ئیبن خەلدون لەو بڕوایدا بوو سەرجەم ئیمپراتۆریەتەکان هێروک ژیانکی ئەندامی (ئۆرگانی) لەدایک دەبن و تەگای سروشتیانەی خۆیان هەیە. بەپێی تێژگار سەرهەڵدەدەن و پەدەگەن و هەزدار دەبن، هێروەها هەر بەگوێری تێژگاریش لاواز و زەبون دەبن و لە دوا قەناغی ئاوەدانیدا (ژیاریدا) هەزکەیان لەدەست دەدەن و لەسەر دەستی ژەمەک یان دەوڵەتکی دیکە دەبزنرێین و دەوخنرێن. دەسەات و سەقامگیری هەر دەوڵەتک یان ئیمپراتۆریەتک دوو تووخمی داخوازە؛ دەمارگیرییکی هەربەهێز (دەستەیکی پاڵپشتی یان یەکانگیریی کۆمەاڵیەتی) و پێناسەیکی تەوای ئاوەدانییش (گیانی بەکۆمەڵ یان ژیاریی). ئیبن خەلدون وەهای سێری دەمارگیری دەکرد (یەکانگیری کۆمەاڵیەتی یان پاڵپشتی) وەک

هەکارێکی بنگەیی بەیاردەر لەسەر سەرهەدان و دامانی شارستانیەت، هەروەها وەهاشی دانابوو کە (دەمارگیری) توانستێکی سروشتی ئادەمیزادە. بەگوێرەی ئیبن خەلدون؛ هەموو تاکێک لەنەو کەمەگەدا هەستی دەمارگیریی لەخەدا هەگرتووە بە ئاوەی پارێزگاری لە خوەن و خزمەی خەی لە بەرانبەر هەر هەڕەشەیەک و سوکایەتیپێکردنێکی نەیار پە بکا (بەوانە ەەزنتال، بەرگی یەکەم ل ٢٦٣). هەر بەیە دامانی ئیمپراتەریەتیک بەهەی لاوازی و زەبووونی پاپشتی زەر جار دەبەتە مایەی سەرهەدانی یەکێکی دیکە، کە هەستی بە دەمارگیریی بەهەزترە.

پەکهاتەی دووەمی تیەری ئیبن خەلدون ئاوەدانییە، کە واتای شارستانیەت یان گیانی کەمەبوون/کەمەایەتی گروپەک بە واتا گشتگیرییەکەی خەی دەگەیەنە. بە گوێرەی ئیبن خەلدون، بیرەکەی ئاوەدانی (شارستانیەت) لەو کاتەدا پەیدادەبە، کە خەڵکەکە بەیەکەوە بژیە و بەیەکەوە کەمەگە بنیات بنە و بە هەزی سەرکردایەتییەکەشی دووەتێکی بەهەز ەەدەنرە، کە ئاوەدانییەکەی (شارستانییەکەی) بەهەزوگوە دەبە و تەیدا دەگەشتەوە (بەوانە ەەزنتال بەرگی یەکەم، ل ١٢٥). هەروەها ئیبن خەلدون ئاماژە بە ژیانێکی گریمانەیی بە سەروەریی دووەت یان یان شارستانیەت بە نزیکەی ١٢٠ ساەدا دەکا، ئەمەش یەکسانە بە ژیانی سە یان چوار نەوە (ەەزنتال، بەرگی ١ ل ٣٧٠-٣٧٣). هەکاری کەتایی هاتنی ئەو ژیانە گریمانەیەی شارستانیەتیش لاوازی بەرەبەرەی هەردوو توخمی دەمارگیری (هاوپشتی) و ئاوەدانی (شارستانیەت)ە. ئەم سەرهەدان و دامانەی شارستانەتی بە سووەی خەیدا دەڕوا، ەەگە بە لەدایکبوونی کەمەگەی دیکە خەش دەکا و کەنەکەش لەبەین نامەنە، ئیدی ئەم سووە پەی دەەەن سووەی ئیبن خەلدون.

شیکاری و گەنگەشە

فەیلەسوفی ئەکسفەرد ئات گی کەلینگوود R. G. Collingwood لە کتەبەکەی خەی بەناوی بیرەکەی مەژو (١٩٩٤)دا ئاماژەی بەوە داوە، کەوا هەردوولایان ، چ ەەماننووس و چ مەژونووس لە کارەکانی خەیاندا کار بە خەیاە و ئەندەشە دەکەن، کەواتە "هەموو مەژو مەژوی هزرە (١٩٩٤ ل٢١٥). تاریق عەلیش لە سەرنجە ەوونکەرەوەکەی خەی لە ەەمانی کتەبەکەی سەاحەدیندا (١٩٩٨) جەخت لەسەر بیرەکەی کەلینگوود بە مەژووی خەیاەکردە دەکاتەوە و لەو بەوایشدایە هەرچەندە مرە شتی زیاتر لە دە و دەروونی کەسایەتیەکان هەبهەنجە، ئەوەندە بایخی مرە زیاد دەبە بەوەی دەسەزیی ەاستیە ەووداوەکانی مەژووییە بە.

تاریق عەلی ئەم بیرکەیە لەسەر خاچداران پەیوەندکا لەوکاتی بەزەریش هەروەها بووە کە تەمارنووسە کریستیان و موسەمانەکان هاقی لەیەک جیاوازیان لەبارەی ئەوەی هەر بە هاستی هووبدابوو، پەشکەش کردووە. (تاریق عەلی، ١٩٩٨).

هەرچەندە وەناکردنی تاریق عەلی بە سەهاحەدین ئەوە نیشان دەدا، کەوا نەوەک هەر بەتەنیا خەی گەورەترین پاەوان و فریادەەس بووە بەکو وەک پاەوانەکی کورتهەنە نەوەەمانەکە خاەی لاواز و بەهەزیشی هەبوون و دیارکراون. لەڕەدا وەنەیەکی پیاوەکمان بە شایستەیی و ناشایستەیی هەیە، پیاوەک خەشویستی و هقیشی هەبە، هەروەها پیاوەک گومانی لەبارەی ژنەکانی خەی و کارمەندەکانی بەردەستی خەیشی هەبە. ئەم بەیەکگرتنەی مەژووی و خەیاەکردەییە ئەو دەرفەتەی داوەتە دەست تاریق عەلی تا نیازە نەژەنکراوەکانی خەی بەشەوەیەک نمایش بکا بە ئەوەی وەنەی تەوساوی سوەتانە مەزنەکە وەها نیشان بدا، کە تەنیا یەک چاوی کارایە. کەسیش نازانە ئاخە چەن چاوەکەی لەدەست داوە، بەەام خە ئەمەیان بابەتەکی گەلەک هەستیارە. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٤٧). لە شوەنەکی دیکەدا ئیبن یاقوبی نووسەرەکەی سوەتان وەها وەنای دەکا؛ "دیتنی ئەو بەو شەویە، ئەو خەرا دەنوست، کەچی چاوە خراپەکەشی بەتەواوی زەق بووە، ئەمەش ئەو سەرنجەت پەدەەە کەوا بەدارە، سوەتانەک کە دەبینە. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٤٨). خەی هەر تەنیا میتافیکشنی مەژووییە پەستمەدەرن دەتوانە ئەو جەرە زانیاریە ساختە و داتاشراوانە زەدەباری نووسینەکەی بکا، ئاخر تاریق عەلی لە زەر جاران ئەو گەمەیەی بە وشە کردووە. لەوەش پتر، تاریق عەلی لە ەەی کەسایەتە ئافەریدکراوەکەی بەناوی شادی هەندە ئەزمونی هەوەسداری تافی لاوی و کوەوکاەیی سوەتان بە ئیبن یاقوبی نووسەری سوەتان گەەاوەتوە. شادی بە خەندەیەکی بەدخووانە سەرچەیەکی بەدفەانەی سوەتانی بەم شەویەی خواروە بە ئیبن یاقوبی نووسەر گەەاوەتوە:

"ئیبن یاقوب، ئەو ژنەکی هەراش بوو، هەر بەلای کەمی دوو هەندەی کوەوکاەکەمان دەبوو. باقی شتەکانی دیکە بەخەت بەنە خەیاەی خەت. کاتەک ئەوان لە مەلەی خەیان بوونەوە، خەیان لەبەر خەرەتاودا وشک کردەوە، ئیدی ئەوکات ئەو جادوبازە سواری سەر کوەەکەمان بوو، فەری کرد پیاو دەبە چەن بە. ئیبن یاقوب، شوکرانە هەر بە خودا باشە، بەەام ئەوان زەر بەشەرمانە بوون. لەوە لەژەر ئاسمانی شینی ساماە، لەبەر چاوی ئەەا لە ئاسمان، هەروەک ئاژەە جووەانەوە. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٥٠).

بەهەمان شەوە تاریق عەلی تیشکی هووناکی خستەتە سەر "ناخی ژیانی

کۆمەڵایەتییەکان" و بە شێوازێکی میتافیکشنانە دانپێدانانی خودی سەداحەدین و بە قسەی خۆی سەبارەت بە خۆشەویستی یەکەمین جاری بە نووسەرێکی دیکەتەوە و گوتوویەتی، کەوا ژنەکە دە ساڵێک لە خۆی گەورەتر بووە، لەوانەشە زیاتر. ئیدی ژنە خۆشیەکی زۆری بەخشیوەتە سەداحەدین و فێری کردووە چۆن چێژ و خۆشی لە جەستەی ژن ببینێ. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٦٨). هەندێک جار تەوسائاسا وەها لاسایی سوڵتانی مەزن دەکاتەوە بەوەی ببێتە نمایشکەری مەژووییانەی جدی، ئەویش ئەو کاتەی دەنووسە گوایە سەداحەدین شەرابی خواردووەتەوە لەکاتێکدا خواردنەوە لە کتێبە پیرۆزەکەدا حەڕامکراوە. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٦٨).

هەرچەندێک بە لای هەندێ فرەدەنگی نەو هەمانێکە و لە کۆتاییدا ژیانی گشتی و تایبەتی سەداحەدین وەک کەسێکی هاوسەنگ و بڕیارێکی باشی بەواپێکراوی نەو چیرۆکەکە دەردەکەوێ. کاتێک لە ئیبن یاقوب دەپرسرێ ئاخۆ چۆن چیرۆکە جیاوازییەکانی تافی نەوجەوانی سوڵتان بگێڕێتەوە، نووسەر وەها وەڵامی سەردارەکەی خۆی دەداتەوە؛ "خاوەنشکۆ تۆ لەبارەی هاستییەکانەوە دەدوێی. هەرچی منیشم لەبارەی مەژو. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣٤٧). ئەمەش بیرۆکەی هایدن وایت Hayden Whiteمان بیردەهێنێتەوە، بیرۆکەی ئەو لەبارەی مەژو، کە هەروەک ئەدەبیات وایە جۆرێکە لەگەڵانەوە و توانستی نمایشکردنی هاستییە مەژوییەکان و هەوداوە هاستییە پێ کڕشکان (وایت ١٩٩٥، ل ١٠٥). تاریق عەلیش هەروەک خودی گێڕەوەی خۆی، واتە وەک ئیبن یاقوب لایەنی توخمگەلی کەسی و بابەتی لە گەڵانەوەکەی خۆی لێکداوە و نمایشکی ئازادانەی خیاڵەکانیان خستەتەوو.

سەداحەدین: ئامانجێکی مەزن، سەرکردەیەکی مەزن

هەرچەندە کتێبەکەی سەداحەدین ژیانی سەداحەدین بە گەڵانەوەیەکی میتافیکشنی ئاماژەوە دەگێڕێتەوە، لە هەشتا هەمانێکە نمایشی پێکەری سەرکردە مەزنەکە وەک بیچمێکی شارستان و یەکخەرەوە دەخاتەوو. هەوە دەدا تا بکرێ سەداحەدین وەک ئادەمیزاد نیشان بدا، لە تاریق عەلی لە خاسیەتە مەزنەکانی سوڵتان کەم ناکاتەوە و وەک جەنگاوەرێکی مەزنی موسڵمانان نیشانی دەدا ، ئەو کەسەی بە هەزو تێکۆشان و ماندووبوونێکی زۆرەوە ئەرشلیمی گرتەوە. خۆی قینس لۆمباردی Vince Lombardi (٢٠٠٣) لەسەر حەق بوو کاتێ گوتی ئەو سەرکردانە دروست ناکرێن بەکۆ لەدایک دەبن. ئەوان بە بە تێکۆشانێکی سەخت پێیادەبن بە ئەوەی هەڵێکی مەزن لە ژیانناەی خۆیاندا وازی بکەن. (ل ٣٧) سەداحەدین وەها لەدایک بوو تا ببێتە سەرکردە ئینجا هەم بارودۆخ و هەم چارنووس هەڵێکی مەزنیان لە

ژیاننامەیدا بینی. سەلاحەدین خەی ئەم ڕاستیەی زانیوە، ئەویش کاتێک بە نووسەرێکی، واتە بە ئیبن یاقوب دەڵێ کە "چارنووس و مەژوو ئاوەزانی یەکدی بوون تا من بکەنە ئەوەی ئەمڕۆ هەم، (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ١٢). هەموو پیاوە مەزنەکان لە مەژووی مرۆڤایەتیدا ئەو کەسانە بوون، کە لە ژیانیاندا مجەزبەرز و پڕ ئامانج بوون، سەلاحەدینیش لەوانە نیزپڕ نەبووە. ئەو لەژیانیدا تەنیا یەک تاکە ئامانجی مەزنی هەبووە، ئەویش ڕزگارکردنی ئەرشەلیم بووە لە چنگی خاچداران و دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتێکی ڕاستەقینەی موسەمانان لە جیهانی ئیسلامیدا. هەر لەوکاتەی منداڵ بووە، گوێی لە چیرۆکی سامناک بووە لەبارەی ئەلقودسەوە بووە، هەمیشە لە باوکی و لە شیرکەی مامی چیرۆکی غەمناکانەی لەبارەی چارنووسی قودسەوە بیستبوو. سوڵتان گوێی لەوە بووە کە بەربەریەکان بەیاریان دابوو سەرجەم بەوادارانی (بە موسەمان و جووەکانەوە) بکوژن، ئەوانیان لە دەوری پەرستگا و پەیکەری سولەیمان کۆکردبووەوە و ئینجا ئاگریان لە ئەنواکە بەردا. "ئەوان ویستیان ڕابردووی شارەکە بسڕنەوە و هەر خەیان ئایندەی قودس بنووسنەوە، ئەو قودسەی بە هەموومان دەگوتەوە، بە گەلانی خاوەن کتێب" (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣١-٣٢).

لە میانەی ژیانی خەیدا، ئەو تووشی زەر سەرچەی پڕ لە ئاستەنگ و شەوکوشتاری دژوار بووە، کەچی هەشتا خەڵاگر بوو تا لە کۆتاییدا بگاتە ئامانجی خەی. ئەو لەو بڕوایەدا بووە؛ "تاکە ڕێگە بە هەنگاوهاوشتن بە پشوو لەم جیهانەدا ئەوەیە لە ڕێی سەچێیدا هەنگاو بنێی. خە ئەگەر هەر لەشوێنی خۆتدا قەتیس بمێنیەوە، ئەوا خەرتاو دەتسوتێنێ و دەمری."(تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣٣). بە ڕێنوێنی خواوەندانە و هەلومەجی چارنووسدار سەلاحەدین بووە سەرکردەیەکی ڕاستەقینەی موسەمانان و دەسەاتی خەی بەهەز و سەقامگیر کرد، ئەوەش لە ڕێی بەیەکەوەگەیاندنی چەندین هەز و تیرەی لەیەکترازاوی ڕەوەندەی جیهانی عەرەبی و ئەوپەڕی هاوپشتی کەمایەتی لەنەوانیاندا بەدیهێنا تا مەبەستەکەی لە ڕزگارکردنی ئەرشەلیم بەدیبێنێ. هەروەها ئیبن خەلدونیش بایەخی دەمارگیریی (هاوپشتی) بە سەرکردایەتی ڕوون دەکاتەوە: "سەرکردایەتی تەنیا لە لەژێر سەروەریەکی ڕاستەقینەدا پەیدادەبێ، ئەو سەروەریەش تەنیا لە ڕێگەی هەستی بەکۆمەڵ دروست دەبێ. هەر بەیەک پەیوەستە سەرکردایەتیکردن بەسەر خەڵک لە هەستی کۆمەڵ و سەرهەڵبدا، کە باتر لە هەستی تاکی نێو کۆمەڵکە بەتەنیا. (ئیبن خەلدون، ل١٠١).
لەگەڵ ئەوشدا و لەهەمان کاتدا نموونەیی سەلاحەدین پەیوەست بوو

بە ووونی و ئاشکاوی ئامانج و قوناغەکانی بۆ بەرفراوانکردنی هەزو گوێی دەستاتیکی خۆی. بەگوێرەی ئای ها. ئار گیب H. A. R. Gibb (١٩٦٢) بۆ، سەرهەڵدین زۆر باش دەیزانی ئەو کەشانەی ووبەرووبان دەبەتەوە هەر بەتەنیا سیاسی نین، بەڵکو کەشوهەوای ئاکاریی و کلتوریشن، ئینجا لەپەناو سەرکەوتن بەسەر خاچداراندا، شتێکی حەتمی بوو هەموو گرووپە سیاسی و هێز و تیرە وەندە کۆچەریەکان لە پشتەنێکی هاوپشتی کۆمەڵایەتی (دەمارگیری/عەسەبیەت) و هۆشت و پاپشتی کلتووری ئیسلامی شارستانێتی (ئاوەدانی /عیمران) یەک بخا. جارێکیان سەرهەڵدین بە ژیانامەنووسی خۆی بۆ بەهائەدینی گوت، ئەگەر هات و مرد، "ئەوا پەناچی سەربازگانی (جەنگاوەر وەندەکانی) جارێکی دیکە یەکێزی خۆیان بپارێزن." ئیبن یاقوبیش کۆتایی کۆمەڵایەتیەکە بەم شێوەیە باس دەکا:

"قاهیرە و دیمەشق، باسی بەغداش هەر ناکرێ، پێن لە ماڵی لەشفرۆشی، کە لاوە ێیشدارەکان لەوێ هەموو پێویستییەکانی خۆیان دابین دەکەن، و شوێنەکان بۆ هەر کەسێکن سەردانیان بکا. ئەمەش وەگێ پێداروە، بەڵام کە ژنان باسی دەکەن، بۆنی میسک لە جێستەی یەکدی بکەن، ئیدی ئەمە وەک ئەوە وایە ئاسمان خۆریک بۆ بەسەر زەویدا بکەوێ." (تاریق عەلی ١٩٨٨، ل ٩٣).

تەنانەت هەروەک چۆن سوڵتان خۆی بۆ ئیبن یاقوب دەگەڕێتەوە، هیچ یەکێتییەک لەنێوان پلەدارێ جیاجیاکان و چینەکانی کۆمەڵگەی موسڵماندا نەبوو:

"ئاخر چۆن هیچ دینێک دەبەتە تەمارنامەیەکی تەواو کاتێک ئەو جیاوازییە لە ئاقەکردن لەنێوان هێزی موسڵمانادا هەبێ؟ با نموونەیەک وەربگرین، شوێنکەوتووانی خەلیفەکانی فاتیمی هەمان ڕەوشوێنی بەوادارەکانی شوێنکەوتووانی خەلیفەی بەغدایان نییە. هەمان شت بەسەر دینی ئیمە، دینی جولەکەدا پیادەکا. کە حوکم بکا ئەو هەسا و قانون دادەنێ. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ١١٤).

ئەوەی ئاستی بە سەرهەڵدانی سەرهەڵدین بێند بوو بە هەبوونی توخمگەلی پەروەردەی و ژیاری (عمران/ئاوەدانی)ی ئیسلامی لە کەسایەتی خۆیدا. ئاخر ئەو هەمیشە ئاستگە و بەتەواوی دەستەفتار لەئاست یار و نەیاردا دەستەز مایەوە. هامیلتۆن گیب Hamilton Gibb یش لە کتێبەکەی خۆی بەناوی لەکۆڵینەوەیەک لە شارستانێتی ئیسلامدا (١٩٦٢)دا پەسنی سەرهەڵدین دەدا بەوەی تەنانەتی ئەو لەگەڵ خاچدارانیشدا ئاستگەیانێ ئاگربڕی ئاگربڕ بووە. لەڕدا هیچ نموونە و تەمارێک لەبەردەستدا نییە، کە سەز و بەوای خۆی شکاندبێ، بەڵکو ئەو زۆر توند بووە لەگەڵ ئەوانەی سەز و بەوای خۆیان شکاندووە،

وەک ئەوەی ڕینۆی کاتیلۆن Reginald of Chatillon و سوارچاکانی پێکەڵەی فڕێ بوون.(گیبن ١٩٦٢، ل ١٠١). لەوەش پتر هەروەک گیبن ئاماژەی بە دەکا، ئەو پاشایەکی بەخشندە بوو، هیچ بایەخێکی بە پارە دانەنابوو، ئەو داهاتی میسری بە بەدەستهێنانی سوریا خەرج دەکرد، هی سوریاشی بە میزەپەتامیا، ئەوەی میزەپەتامیاش بە گرتنی فەڕەستین. (هاملتن ١٩٦٢، ل ١٠٤).

کەوتنی ئۆرشەلیم و سەرهەڵدانی سەڵاحەدین

بەگوێرەی غادە هاشم تەلحەمی (١٩٩٦) بە، لەنەو شارە پیرۆزەکان لە ئیسلامدا هەمیشە ئۆرشەلیم شوێنکەی پیرۆزی لای موسڵمانان هەیە، کە وەک چۆڵی گۆردوونی و یەکێتیی بیروباوەڕیان لێی دەڕوانن. بە جووڵکانیش ئەو شوێنە پیرۆزەیە، کە موسا فەرمانی بە میللەتەکەی خۆی کرد بۆی بچن و لەی بژین؛ لەکاتێکدا کریستیانەکانیش بەوایان وەهایە، کە عیسا لەسەر خاکەکیدا ڕێیشتووە هەر لەوەش لەخاچ دراوە و هەر لەوەش هەڵساوەتەوە بۆیە بووەتە پیرۆزترین شوێنی بە پەرستن. پیرۆزییەتی ئۆرشەلیم بە موسڵمانان لە ڕێی سروش و هەڵکشانەوە لە قورئانی پیرۆزەوە هاتووە، کە پەیوەستە بەو گشتە شەوانەیەی محەمەد پێغەمبەر لە مزگەوتی حەرامەوە لە مەککە بە مزگەوتی ئەقسا لە ئۆرشەلیم، یان لای پەیکەری سولەیمان، ئەمەش ساڵێک بەر لە کۆچکردن (٦٢١ی زایینی) بووە، ئەو شەوەی بە ئیسراومیعراج ناسراوە. تەنانەت بەر لە کۆچکردن بە مەدینە لە ٦٢٢ی زایینی، محەمەد پێغەمبەر لەکاتی نوێژکردندا ڕووگەی ئۆرشەلیم بووە، بەم شێوەیە بەشێوەن دابونەریتی جووکاندا دەڕۆیشت تا ئەو کاتەی ئاڵا فەرمانی پێکرد ڕووی خۆی بە مەککە وەربگێڕێ. لەوەش پتر، غادە هاشم تەلحەمی (١٩٩٦) دیسان ئەوە دەنووسێ؛ گۆڕینی ڕووگە(قیبلە) هەوێک بوو لە لایەن محەمەد پێغەمبەرەوە بە ئەوەی هەردوو دینە پێشووەکەی ئیبراهیمی لەیەک جیابکاتەوە و ئۆرشەلیمیش ئاراستەیەکی ئایندە بە خۆی وەربگرێ. کەواتە، ئۆرشەلیم هەر لە ڕۆژگاری زووەوە لە ویژدانی موسڵماندا نەخشی هەبووە، سەڵاحەدینیش لەو بەوایەدا بووە تا ئۆکاتەی لەدەستی بەبەوایان دەرنەهێنرێ، ئەوا جیهانی ئیسلامی بە فراژیی خۆی نامێنێتەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئۆرشەلیم بەر لە شاڵاوی خاچدارەکان نموونەیەکی ناوازەی مەبەندەکی لەبوردەیی ئیسلام بوو. بەگوێرەی مستەفا ئەلحەیاری Mustafa Hiyari (١٩٩٠)، زانا ناودارەکەی ئەندەلوس، ئیبن ئەلعەرەبیش لە کتێبەکەی خۆی (رحلة)دا ئاماژە بە ئۆرشەلیم دەدا وەک ژینگەیەکی لەباری زانست و زانیاری، ئەمەش لەوکاتەی لەو

بابەتی بە کتێبەکە کەکردووتەوە، ئەوکاتەی لە ١٠٩٣ی زایینیدا تێیدا ئاکنجی بووە. لەوێدا کە و مەزگردی گەورە زانایانی موسڵمان و دەمەتەقەی شایستەی پیاوانی ئایینی لەنێوان موسڵمان و جوولەکە و کورستیاندا هەبووە (بەوانە مستەفا ئەلحەیاری ل١٣١). : سەلاحەدین هەر خەیشی بەوای بە هەزی زانین بووە، قسەی نەستەقیشی لەبارەوە هەیە: خەون ببینی و بیزانی باشترە لەوەی نوێژ بیکەی هیچ نەزانی (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ١١)، ئەمەش سەلماندوویەتی کە لە ماڵباتی ئەودا بوار و دەرەتانی هزر و بیرکردنەوە چەند فراوان بووە.
تاریق عەلی لە میانەی کتێبەکەی سەلاحەدین (١٩٩٨) دا ئاماژەی بە جیاوازی یەکلاکەرەوەی نێوان شارستانیەتی کریستیان و موسڵمانان داوە، هەروەها دژە ڕانینە ئەوروپییەکەشی لەبارەی کلتوری ئیسلامی سەدەکانی ناوەڕاست نیشان داوە. لە ١٠٩٩، ئەوکاتەی پەلامارداری فەرەنگییەکان دیوارەکانی ئەرشەلیمیان گەمارۆدا، بە ئاکنجیەکانی شارەکە سامناکترین ڕۆژگار بوو. خاچداران لە حوزەیرانی ١٠٩٩زایینیدا لە دیوارەکانی ئەرشەلیم نزیکبوونەوە و بە نزیکەی چل ڕۆژ ئابڵوقەی ئەرشەلیمیان دا. هەر بگرەوبڕی مستەفا ئەلحەیاری(١٩٩٠) ئەوان لە ١٥ی تەممووزی ١٠٩٩دا بەسەر شارەکیان دادا، ئەوسا کوشتوکوشتاری شارەکەی بەدواداهات. ئەوان زیاتر لە حەفتا هەزار کەسیان لە خەڵکەکەی ئەو کوشت و ئەرشەلیمی موسڵمان لە سەرجەم ئاکنجیەکانی بەتاڵ کرا (مستەفا ئەلحەیاری ١٩٩٠، ل١٣٨).

بەپێچەوانەی کلتوری سیاسی ئیسلامی کە لەسەر بنەمای هاوپشتیەکی کۆمەڵایەتی بەهێز (دەمارگیریی) ڕانرابوو، کێچی کلتووری سیاسی فەڕەنگی (ئاوەدانی/عیمران) وەک لاواز پەرەنسەندوو نیشان درا بەوەی خاوەن سەز و قسەی خەیان نەبوون و زەرجاریش بە سوودەکی دونیایی ناپاکییان لە هاوپەیمانەکانیان کردووە. ئەوان هەر بەڕاستی هەستی دەمارگیریان لەنەوێزی پلەدارەکانی خەیان لەدەستدابوو، وەک شیرازەترازاو وەک کەسانی دژبەیەک لە ڕەفتار و گفتارە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانیان دەرکەوتن. هەرچەندە هەردوو پاشای ئینگلستان و فەڕەنگستان لە پاپاوە بانگەوازیان بە کرا، بەڵکو لەشکر و هەزەکانیان یەکبخەن و شەڕەفی خاچدارەکان بکەنەوە (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٣٢١)، کێچی ئەوان هەشتا لەسەر یەک پرسیش یەکانگیر نەبوون. لە سەرەکی دیکەوە، هەرچی سەلاحەدین بوو پەیوەندیەکی هاوئاهەنگی لەگەڵ هەزی سەربازی و ئاوێزکارە سیاسیەکان هەبوو، هەمووشیان یەک بانگەوازیان هەبوو؛ "سەرباز و تیرهاویژ و شمشێربازیان لەسەرتاپای قەڵەمڕەویەکە بە ئەو پرسە

لەیەک کەببنەوە." (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٢٣٥). سوڵتان بە میرزادە و دەرباری خۆی گوتبوو، کە "ئەو هێسا سادەیی (دەمارگیریی) یەکەمین هێژانی بیروباوەیان بیردەخاتەوە" (تاریق عەلی، ١٩٩٨، ل٢٣٦). تاریق عەلی ئاماژە بەوە دەکا، هەستی ئەو هاوپشتییە قووڵەی نێو سەربازانی سەلاحەدین بەهۆی هەستی دەمارگیرییەوە بوو، چونکە ئەگەر ئەوان لە هاوناتی فەرەنگ لە ئەرشەلیم (ئەلقودس) سەربکەون، ئەوا ئەو لەشکرەی پێکی دەهێنن لەتەواوی مەژوودا یاد دەکرێتەوە.(تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٢٣٩). هەروەک تاریق عەلی لەسەر زمانی سوڵتان سەلاحەدینیشدا دەگێڕێتەوە: "پیچار لاینهارتی (شەڕ) و پاشای فەرەنگستانیش هەرگیز لەنەوان خۆیان هێکنەدەکەوتن و هەقوکینەی نەوانیان تادەهات لەگەڵ یەک توندتر دەبوو، تا هادیەک بەسەر خواستیان بە زاڵبوون بەسەر ئەمەدا سەرکەوت" (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣٤٨). وەنەبێ شاڕاوی خاچداران هەر لەنەوخۆیاندا ناتەبابووبن، بەڵکو ستراتیژێکی سیاسیی هوونیشیان بێ ئەرکەکەیان لە وڵاتی پیرۆزدا نەبوو.

ئیبن یاقوبیش باسی ئەوە دەکا، زۆر لە شەفارکان(سووسکاران)ی فەرەنگ زانیاریان لەبارەی کورتهێنی نەبوونی هاوپشتی لەنەوان سوپای ئینگلیزدا هەبوو. کاتێکیش پیچارد بەبێ تەواوکردنی ئەرکەکانی وڵاتی پیرۆز جێدەهێڵی، زۆر لە لەردە فەرەنگییەکان نەردەیان بە لای سەلاحەدیندا نارد، "نامرادانە داوای پارێزگاریان لە سەلاحەدین دەکرد بێ ئەوەی لە دژی یەکدی بیانپارێزێ (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٣٤٨). لەوێش پتر، ئامانجی سەرەکی ڕیچارد گەیشتنەوە بوو بە ئینگلستان تا تەخت و تاجەکەی لە دەست براکەیدا ڕزگار بکا. هیچ کام لە سەرکردەکانی لەشکری کرستیانی مجێزبەرزیی دینیی خۆیان بە ڕزگارکردن و پاراستنی وڵاتی پیرۆز نیشان نەدا. کەواتە تاریق عەلی هاودژی نەوان جیاوازییە کلتوری و سیاسییەکانی نەوان شارستانێتی موسوڵمان و ئەوروپییەکان نیشان دەدا و بەتوندیش گوتنەکانی مەبەستی ئەوروپییەکان لەبارەی مەژوی موسوڵمانان ڕەتدەکاتەوە و هەڵوێستی دژە دەستوەردان نمایش دەکا.

سەلاحەدین دوای گرتنەوەی ئەرشەلیم لە ئۆکتۆبەری ١١٨٧دا، بە جوامێرترین شێوەی ژیانی خۆی دەجووڵێتەوە، ئاخر ژیانی نزیکەی ١٠٠٠٠٠ کریستیانی ڕزگار دەکا، هەروەها لە ڕێی پەیمانێکی ئاشتیشدا گەنەوێکی سوڵامەتیان بە مسۆگەر دەکا. بڕیارەکانیەوە، ئەو لە پگۆیکدا بوو بەدوای تێکردنەوەی خێیدا بگەڕێ، بەڵام وەهای نەکرد، چونکە باوەڕی ئیسلامییەکەی فەریکردبوو دڵڕفان و لەبوردە

بە. لە پەیامێکی بە یەکە لە سوارچاکانی فەرەنگی بەناوی بلیان، ئاوەی بەبیـــــــــــــردەهێنتاوە: بە خەڵکەکەی خۆت بڵێ، ئەمە ئاو هەڵفتارەتان لەگەڵدا ناکەین کە پێشتر ئاوە کاتە بە یەکەم جار شارەکـات گـرت، کردتـان… ئاوان ئاوەم بەبیـردەهێنناوە هەموومـان بەوامان بە چاو بەچاو و دان بەدان هەیە." (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣١١). سوڵتان سەڵاحەدین ئاوپێکی لەبوردەیی بەرامبەر ژن و منداڵە کریستیانەکان بەکارهێنا و بە بلیانی ڕاگەیاند ئاو خەڵکەکەی خۆی هەورکردەتاوە و پێیگوتون ئەمە هەمومان ئەهلی کتێبین و شارەکەش بە هەمـوو ئاوانێیە کە بەویـان بە کتێبەکە هەیە. "بە ژنەکانتـان بڵێ ئازادان تەنانەت ئەگەر نەتوانن پارەی فدیەی خۆشیان بدەن… بلیان کاوتە چەک و دامەنی کاواکەی سەڵاحەدینی ماچ کرد" .تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٣١١). "ئاوێیە هەزوگـوێی سوڵتانەکەمـان، تـا ڕادەیەک هەر هەواڵی نزیکبوونەوەی ئاو دوژمنی دەتەقاند. ئاوان خۆ نەچووبوونە جەنگ، بەڵکو لەبری ئاوە کشابوونەوە نێو سەربازگەکەیان" (تاریق عەلیـی ١٩٩٨، ل٣٣٤). تـاریق عەلـی زۆر خاسـیەتی بـاش و چـاکی سەڵاحەدینی گەڵاوەتاوە. "هەرگیز وچانی نەدەدا. ئاو شەوانە زیاتر لە دوو یان سێ سەعات زیاتر نەدەنوست… ئاو پێنجا ساڵ بوو، بەڵام وەک ئاوەی بیست ساڵان بێ، ئاوا سەربازەکانی دەبردنە نێو گەڵەپانی جەنگ، شمشێرەکەی بە باک لە جیهان بەرزدەکردەوە. هەشتاش دەمزانی کە ئاو زۆر لەبارەی پێگەی لەشکرەکەی نیگەرانە… ئاو هەمیشە سەری بەرز ڕادەگرت. ئاو حەزی بە پیداهەڵگوتن نەدەکرد و گوێی خۆشی لە ئاست پێسندانی زیادەڕۆیی کەس دەکرد، کە بووبووە بەشێک لە ژیانی ڕۆژانی قەڵا. هەمیشە بە خۆشیەوە ئەرکی ئاوانی دیکەی ڕادەپەڕاند. (تـاریق عەلـی ١٩٩٨، ل. ٣٣٦). لە خۆی ئاوە میتـافیکشنەکی پێستمەدرنەیە، ئاخر دەقەکە خودی قسەکەی خۆی لەباریەک دەترازینە کاتێک تاریق عەلیی نووسەر دەنووسە کە سەڵاحەدین "لاوازیەکی زۆری بە قەرەواشکانی هەبوو." (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣٣٦). نووسەر چەمکی ڕۆژاوایی بە حەتمیبون و ڕۆحی چارنووس بە ڕوخانی موسڵمانان لەباریەک هەڵدەوشێنێ و ئاماژە بەناتەبایی و کورتهێنی دیسپلین وەک هەکارێکی ڕاستەقینە بە شکستەکیان دەکا. سەڵاحەدینیش هەمان ڕوانین لەگەڵ ئیبن یاقوب دەگێڕێتەوە کە دەڵێ:
"ئاوەی ئەمە لەی تێناگەین ئاوەیە، هیـچ سـەرکەوتنێک بە بە شکست نابە. تەنانەت داگیرکەرە مەزنەکانیش مەژوش تووشی ژانوناسەری پـاشکشە بـوونە. ئەمە بە لەبەاوی و سـەقامگیری کـورتهێنین. هەر تەنیا دوای چەند شکستێکی کەم ورەمان دادەبەزێ، گیانمان لاواز دەبێ و دیسپلینمان نامێنێ. تە بڵێی ئاوە لە ئاستەرەکانمان نووسرابێ؟ تە بڵێی ئەمە هەرگیز نەگەڕێین؟ ئەرە بەبەزەیی قەدەر وامان لەدەکا

بەردەام ناسەقامگیر بین؟ باشە لە ڕۆژی پەسەاندا چۆن وەامی جوبرائیل بدەینەوە کاتێک لەمان دەپرسە: "هۆ شوێنکەوتووانی محەمەد پێغەمبەر، ئەڕە بۆچی لەکاتی زەر تەنگانە، لەووبەووونەوەی دوژمندا خۆتان هاوکاریی یەکدیتان نەکرد؟" تاریق عەلی ۱۹۹۸، ل ۳۳۸).

تاریق عەلی بە لەدەرگەدانی فرەوانگەیی پەتسمەدرنە چیرۆکی سەدەکانی ناوەاست دەقەژ دەکاتەوە، هەوەدەدا موسەمانان لە تیرەرزم و توندوتیژی جیابکاتەوە. تاریق عەلی شارستانیەتی ئیسلامی (ئاوەدانی/عیمران) وەک کلتورەکی یەکجار ئاەزوبەز دەخاتەوو، کە بەتەواوی لە بەدحاڵیبوونەکەی میدیای خەرئاوایی جیایە و هەروەها لە ەوانینی هینتگتن جیایە بۆی گوایە موسەمانەکان لەوی کلتوری سیاسییەوە کورتهێنن. ەمانی کتێبەکەی سەاحەدین لە نووسینی تاریق عەلی وێنای دژەوانینی ئۆروپیانە دەکا و ئۆە دەخاتە ەوو، کە موسەمانەکان لەبوردە و ئاشتیخواز و خاوەن و ناجنسین، ئەمەش کاتێک بە کریستیانەکان بەراورد دەکا لەوی شەانگەز و ناەاستگە پیس و لەووی هزریشەوە لەخوار ئاستی موسەمانان بوون. ئۆەی ەاستی بە ئەرکی بژارکردنی بە مەژووی کەلەنیال کردوە و هەوێداوە کەشمەکەشمی گوتاری بەردەوامی ەژئاوا لەبارەی ئیسلامەفۆبیا بخاتەوو، دیاریشە نیگەرانە لەو پێوەندییە هەنووکەییەی نەوان ئیسرائیل و فەستین. هەر بۆیە بە مەبەستی ەژگارکەکی دیاریکراو لە مەژووی سەدەکانی ناوەاست دەهەنەتە پەشەوە، ئۆوکاتەی موسەمان و جوو لە پێوەندی ئاشتییانەی خۆیاندا بوون و هەوێیش دەدا دابەستە بیرکەی هاوپێمانەتی جوو. کریستیان بۆی حاەتەکی سەقامگیری مەژووییە هەبووە، ئینجا کار بە تونددوتەبوونی پێوەندییە نەریتییەکانی جوو-ئیسلام دەکا. لەوەش پتر، هاوپشتییەکی گەورەی نەوان موسەمان و جوو لەدژی خاچدارەکان نیشان دەدا. ئیدی تاریق عەلی لە ەگەڵی نیشاندانی ئەم وێنانەوە ئاوەکی ەخنەئامێزانە لەو ەوشە هەنووکەیەی ئەستای ئیسرائیل و فەستین دەداتەوە و کەشکەوەک پرسەکی کەلەنیالی نیشان دەدا، لەوەی تەکگیران و ململانێیەکی ئایینی بە لەنەوان موسەمان و جوودا.

لە دووی ئۆکتۆبەردا ساڵیادی ەژگارکردنی ئەرشەلیمە لەدەست خاچدارە کاسلیکەکان و بە بەشداریکردن لەو بۆنەیەدا، سەاحەدین بووتە هەمایەکی مەژوویی سەرکرایەتییەکی مەزن. هەرچەندە زەر کەس لەو بەوایەدان، کە یادکردنەوەی بیچمە مەزنەکانی مەژویی وەک سەاحەدین لەنەو ئەو کەمەگایانەی ئاوەدانی /عیمران (شارستانیەتیان) لاوازە و لەووی سەربازیشەوە کورتهێنن وەک عەرەب شتێکی باوە. هەندێکیش بۆیە یادی دەکەنەوە تا قەرەبووی ئەو ژانوناسەرەی ئەستا تێیدان

بکەنەوە زۆر لە ئەوانی دیکەش بەدوای سەلاحەدینێکی نوێدا دەگەڕێن تا ڕزگاریان بە لەدەست ئەو داسانە ئاسایشاپەرێزیی لەلایەن هێژاواوە لە بەرانبەریان وەستاوە. مێژووش سەلماندوویەتی هەر کاتێک شارستانیەتی ئیسلامی تووشی هێژی تەنگانەی خۆی هاتبێ، ئەوا لە ناوی شێرسوار و جوامێرێکی وەک سەلاحەدین پارێزراون ئەو کاتەی بە خاسیەتە جوان و زێرینەکانی دژی زوڵمووزۆر و چەوسانەوەی وەستاوەتەوە.

ئەنجام

تاریق عەلی لە هەمانی کتێبەکەی سەلاحەدیندا سەرهەڵدانی بنەماڵەی ئەیوبی لەژێر سایە و سەرکردایەتییەکی بەهێزی وەک سەلاحەدین و کەوتنی کریستیانەکان لە ئۆرشەلیم نیشان داوە. ئەو لەناوی هەڵچنەکە هەوێندیی/کەچەریی کوردییەکەی خۆی سەرکردایەتی جیهانی عەرەبی کرد و ئۆرشەلیمی لەدەست خاچدارەکان دەرهێنایەوە، ئەمەش لەناوی یەکخستنی عەرەب و ئافراندنی هەستێکی بەهێزی دەمارگیری/عەسەبیەت (هاوپشتی کەمایەتی) لەنێوانیان. ئەفسانەی سەلاحەدین و لەنێو گوتاری ئەوروپی و بەپێی تێپەڕبوونی هێژگار لە پاڵەوانێکی جوامێریەوە بە جەنگاوەرێکی کەم و فەزان گۆڕاوە، هەرچەندە نەشتوانراوە لە بەهای بایەخی ئەفسانەی شێرەی خاچدارەکان کەم بکرێتەوە. بڵاوەدابردنی کەسایەتییە مێژوویەکان لە ئەدەبی پۆستمەدێرن بەگشتی و بەشێوەیەکی تایبەتیش لە میتافیکشنی مێژووییدا شتێکی زۆر باوە. نمایشکردنی تاریق عەلی بە پاڵەوانێکی موسوڵمان خۆی دەبێتە گرفت ئاخر ئەو لەو میتافیکشنەکەی سەلاحەدین وەک پیاوەک بەخۆی و ئامانج و کەسایەتییەکی بەرزەوە بەرام بە لەووی هەوەسبازییەوە ئاستنزم نیشان دەدا. تاریق عەلی، سەلاحەدین وەک پیاوەک پێ لە گەبەند و چەژیی مرۆیی نمایش دەکا، بەرام بەژنوباڵای هەشتا هەر بەرزە چونکە ئامانجێکی بەوپەڕی شکۆ و ئاوەزەوە بەدیهێنا. لەمەش زیاتر هەوەستە چاکەکاریەکەی لەگەڵ نیارەکانیدا، نەخاسمە لەگەڵ کریستیانەکان ئەوا خەسڵەتە مێژووییەکەی کردبووی پاڵەوانێکی ئەفسانەیی. هەر بەراستیش گرتنەوەی ئۆرشەلیم ناوناوبانگی ئەوی لەدوای عومەری خەلیفەی دووەم گەیاندە لوتکە، عومەریش ئەو کەسە بوو لە ٦٣٧ی زایینیدا بە یەکەمین جار دەستی بەسەر ئۆرشەلیمدا گرت. هەموو ئەو سەرکەوتنە مەزنە ئەستەم دەبوو ئەگەر هاتبا و سەلاحەدین ماخێی خاسیەتەکانی خەلدونیانە بە سەرکردەیەکی مەزن نەبوایە و هاوپشتی کەمایەتی (عەسەبیەت/ دەمارگیری)لەنێو هەزو تیرە ناتەبا و پەرشوبڵاوەکان و دەستەو تاقمی خانەوادەی ئەیوبی بەدینەهێنبا. هەروەها کتێبەکەی

سەرۆکی ئەرشلیم، کە بگشتی بە هەرسێ ئاینە ئیبراهیمییەکان و بەتایبەتیش بە ئیسلام گرنگ بوو، گەلاندوە؛ هەروەها ئەو ململانێیە سەقامگیرە بە ڕووشی ئێستای ڕۆژهەڵاتی ناوین گرێدداتەوە. دووبارە دەستبەسەرداگرتنەوەی ئەرشلیمی داگیرکراو دیسان پەیوەستی بە سەرۆکایەتیی ئیوبییەکی دیکە هەیە، خۆ ئەگەر ئەو هاوپشتییە کەمایەتییە (عەسەبیەت/دەمارگیرییە)ش لە لایەن موسڵمانان نەیەتە دی، ئەوا ئامانجی پێرستن لە مزگێتی ئەقسا هەرگیز بەدینایەت.

هەر بۆیە سەرهەڵدانی بەهاری عەرەبی و و شکۆش و هەرای وڵاتانی ئیسلامی لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا پێویستە بەو هۆشیارییە مێژووییە و ڕۆشنبیرییەی پاش جەنگی خاچدارەکان. بە بەدبەختیش خوێندنەوەی ئیسلامی ئێستا، کورد و فارس و تورکی خستۆتە پەراوێز و بشکۆکی سەرکی هەر عەرەبی کردۆتە چەقی بازنە. ئەو ناتەبایییە پەرتەوازەییەی دەوڵەت و دەستەو تاقمە ئیسلامییە جەربەجەرەکان لە بەرژەوەندی کریستیان و جوولەکەن، ئەوانەی بۆیەکەوە و لەژێر یەک سەرکردایەتی لە نزیکەوە یەکگرتووەکان و پەیمانی باکووری ئەتڵەسی کاردەکەن. دانپێدانانی جورج بۆش لە وتارە سەرکایەتییەکەی خۆی لە دوای ڕووداوەکانی ١١ی سێپتەمبەردا گوتی ئەوەی ڕاستی بە جەنگی جیهانی لەدژی تیرۆر تێکەڕدنەوەیەکە لە جەنگی خاچدارەکان و زیاندنەوەی دیاردەی بۆیەکدادانی مێژویی و کلتووری لەنێو شارستانیەکاندا. پەلاماری ئەمریکا بۆ سەر عێراق و ئەفغانستان شەوێکی جەنگی خاچدارانی و پێستمدەرن بوو لەلایەن کریستیانە ڕۆژاوایەکان و پشتگیری مەعنەوی و سەربازییانەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کە بە گومان بە قازانجی ئیسرائیل تەواودەبە لەدژی دەوڵەتە عەرەبیەکان و ڕێکیش لەگەڵ هەزری هێشتیاریی مێژوی و کلتووری قووڵ لەبارەی ئەرشلیم دەتوێ، هەروەک چۆن شانەکانی ئەو دواییانەی ئەمریکا یارمەتیدەر بوو بە ڕواندگەی ڕۆژانەی ئیسلامی لە وڵاتانی ڕۆژاوادا. چەبوونەوەی تەقەکردنی بەکەمەڵی چەندپاتەبوو و هشتنی خوێنی تاکەکان بەهەی ئەو ڕق و کینە و ئەو کەبکەبە پڕنگاوەی نێوان ئەو هەوادارانەی هەردوو دینە سەرکێشەکانە، ئیدی لەپڕناو بەدیهاتنی ئاشتی و ئارامی جیهانی، لەسەر کریستیان و موسڵمانان پێویستە خۆیان لە ڕاگوێشە مێژوویە بۆیەکدادانە خوناوییەکان ڕزگار بکەن. وەک ئەوەی ئەوەی میتافیکشنەکەی تاریق عەلی دەقەکی خەڵگێوێ و لاسایکی تەوسئامێزانەی کەسایەتی سەڵاحەدین، ئیدی چەمکی تایبەتییەکەی خۆی لەمە پگەی مەزنیی موسڵمانان لەباریەک دەترازێنە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ئەو سەڵاحەدین وەک هەمایەک بە بۆیەکگەیشتنی ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوا

دەبینە و گرفت لە گوتاری مژووی لەبارەی سەلاحەدین و شەڕەکانی خاچدارەکاندا دەبینە، کە تەیدا ئاراستەیەکی فرەوانین دەبینە و هەروەها بە مژووی پستەدەرنەی جیهانی ئیسلامی دەبستەتەوە. بەکورتی ئەم نووسینە دگاتە ئەو ئنجامەی کەوا هەر کاتێک موسەمانان هاوپشتی کەمایەتی (عەسەبیەت/دەمارگیری)ی خەیان لەگەڵ باشترین توخمی شارستانییەت(عیمران / ئاوەدانی)یان دەڕاند، ئەوا شکست دەخۆن و بەدەدرێن، هەرکاتێکیش سەرکردەیەکی بەهێزیان هەبوو، هاوپشتی کەمایەتی بەدیهێنا و خاسیەتە ڕاستقینەکانی شارستانێتی تەدا ڕەنگدایەوە، ئەوا سەرکەوتن بەدیدێنن.

پەیماننامەی لەزان.. سەد ساڵ دابەشکاریی و بندەستی!..

شەفیقی حاخی خدر

لە نزیکبوونەوەی سەدەیەک بەسەر مەرکردنی پەیماننامەی لەزاندا، دیارە قسەیەک، یان باشتر وایە بڵێین ترسێک لەنەو تووژی ڕەشنبیران، نەخاسمە سیاسییەکان پەیدابووە، گوایە دوای سەد ساڵ لە ڕەکەوتننامەکە مەترسییەکی گەورە بە هەڕەشانەوەی هەیە، کە لەگەڵ خەیدا لەکەوتەیەکی دژوار بەسەر ناوچەکەدا دێنە و ئەوەی پێی دگوترێ میساقیی میللی گەورەی تورکیا ڕەرەوەی بەرەو واقیعبوون وەردەگرێ و بەشکی زۆر لە ڕەژهەڵاتی ناوین، لەنەویشیاندا بە شەوکەی دەستنیشانکراو، کوردستانی باشوور، یان ویلایەتی موسڵ وەک جارانی بەرە بکەوێتەوە بن جڵەوی تورکیا. بەڵە هاتنەوەی سەبەری شوومی دەوزمەکە لەئان و ساتدایە!

ئەوەی ڕاستی بێ ئەم گوایەیە بگۆڕەی کەمێک بەگەوبەندی قانوونی و سیاسییدا بێ بنەمایە. بەداخەوە ئەم ترسە وایلەهاتووە دوای ساڵەکی دیکە وا لە تورکیا بکا، ببێتە دەوڵک، کوردستان قووت بدا، وەک ئەوەی هەساریەکی گەورە یەکەکی لەخەی بچکۆلەتر هەڵلوشێ.

ئەوەی ڕاستی بێ سەرەتای سەدەی ڕابردوو بە کەمێک ڕووداوی گرنگ و چارەنووسساز ئاوس بوو، بە شەوێک نەخشەی ڕەژهەڵاتی ناوین و هەندێ هەرەمی دیکەی جیهانی لە ئەوروپا سەرلەنوێ داشتەوە.

هەبەتە لەنێو ئەو هەموو هوودارە گرنگانە، کە تائێستا دەیانک وەک دەرچەیەکی هەژانی نەوخۆیی بوو لە هەژدەهاتی ناوەڕاست و سەرلەنوێ داشتنەوەی دەوڵەتی تورکیا بوو، ئەمشیان زیاتر لە هەکەکوتنامەی لەزانەوە بەرجەستە بوو.

بە ئەوەی لەم پەیماننامەیە، یان بە جۆرێکی دیکە لەو هەکەکوتنامەیەی نێوان هەزە براوەکانی دوای جەنگی جیهانی و دوای زنجیرەیەک لە پەیماننامە و هەکەکوتنامەی نێودەوڵەتی و دووقۆڵی هاتنەئارا لە لایەک و ئەو هەزە سەرهەڵدەرەی لەسەر ئەرزی واقیعی تورکیا و لە جەهەواری دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی جیپڵەی خەی قایمکرد، کە تورکیای نوێ بوو، یان وەک دەگوترێ تورکیای ئەتاتورکی دامەزرێنەری ئۆمەڵە نوێیەکە بوو هاتە کایە. هەر بۆیە ئەم پەیماننامەیە زۆر گرنگ بوو، گرنگیەکەشی لە ئەنجام و بەرکەوتەکەیدا بوو، بۆوەی مەرگ بوو بە نەوچاوانی ئەو نەخشە و پلانانەی لە لایەن هەزە کۆبەراکان لەو سەردەمدا و لە میانەی جەنگ و پێنج ساڵی دوای جەنگەکەش لە ئارادابوو، سا بۆوەی ئامانجیان بدیهێنابە یان هەر هەندەکیان بدیهێنابە، یاخود بدیان نەهێنابە، بەم جۆرە ئافەریدەکردن و داننان بوو بە قەوارە و دەخی یەکلابووەوەی دوای جەنگ، هەر بۆیەشە ئێستا وا خەریکە تەمەنی ئەم پەیماننامەیە خەی لە یەک سەدە بدا. بە تێگەیشتن لە بایەخی ئەم پرسە مەزنە، کە بگومان لە خەڵا و لە کلێردار بەرنەبوتەوە، بەکەو پاشاخانی خەی هەیە، پاشخانەکەشی بە گۆڕەی هوودارو و پشهاتە خراو گرنگەکان هەر لەسەرەتای سەدەوە دەستی پەکردبوو. خە ئەگەر وردتر بین، ئەوا هەر لەگەڵ هەگیرسانی بەسەی ئاگری یەکەمین جەنگی جیهانییەوە دەستی پەکرد و بە کەنگرەی لەزان کۆتایی پەهات کە ئەو هەکەکوتنامە پڕ لەمشتومە و مقەمقەیەی لەکەوتوە. ئاخر هەر بەگەی یەکەمی پشەکیی هەکەکوتنامەکە و دوای ئەوەی هەردوو لایەنی یەکەمی هەکەکوتنامەکە باس دەکا، کە هەریەکە لە دەوڵەتەکانی بریتانی، فرەنسی، ئیتالی، ژاپۆن، گریک، ڕۆمانیا و سرب و کروات و سلۆڤانیا بوو لە لایەک و لە لایەکەی دیکە تورکیا بە تەنیا… هەر لەوە هەکەکوتنامەکە دەق دەڵێ: "لەسەرەکەی دیکەوە تورکیایە؛ کە یەکانگیر بووە و هیواش وهایە دوا چارەسەری دەخی جەنگیی بە کە لە ١٩١٤وە لە هەژدەهات بەرپابووە." لەبەدا زۆقوزەپ دوو لای هەکەکوتنامەکە بە نوێنەرایەتی دەوڵەتەکانیانەوە کراوە، کە پیشتر لە هەکەکوتنامەکانی پشتر بەتایبەتیش سیڤەر، کە دواتر وردتر باسی دەت، ئەم دەخە نەبووە، هەم تورکیا دەوڵەتەکی خاوەن سەروەری یەکانگیر نەبووە، هەم گەلی بەدەوەتیش وەک قەوارەیەکی نافەرمی نادەوڵەتییانە بەشداربوونە و هەیان تێدا هەبووە و

باسیان کراوە، ئەرمەن و کورد دوو نموونە بوون، هەرچەندە لە بارەی کوردەوە نوێنرایەتییەکە نەگەیشتبووە ئەو ئاستە دانپێدانان و فەرمییەی ئەرمەنەکان هەیانبوو.
بەڵام چارەسەرییەکە وەها کۆتاوە، بەڵام پرسیار لەردا ئەوەیە بە وەهای لێهات؟ باشە سەرەنجام و چارەنووسی ئەو هاوکۆتنامە نووسراوەتی و دووقۆڵییانەی کاتی جەنگەکە و دوای جەنگەکە بەچی گەیشتن.
یەکەمین جەنگی جیهانی کە بە جەنگە مەزنەکە ناسراو بوو لە ئاخروئاخری تەممووزی ١٩١٤دا لە نێوان هێزەناوە (ئالمان، نەمسا و مەجەر، بولگاریا و دەوڵەتی عوسمانی) هێزی هاوپەیمان (بریتانیا، فرەنسا، ڕوسیا، ئیتالیا، ڕۆمانیا، کەنەدا، ژاپۆن و بە درێژایی وەاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا) هەڵگیرسا. لەبەر ئەوەی پێشتر هێزی ئیستعماری بریتانیا هیندستان و کەنداو و خواروو ئێران و میسری داگیر کردبوو، فرەنسا لە ئەفریقا و ئیتالیاش لە باکوری ئەفریقا، ئیدی لەگەڵ جەنگەکەدا چاویان لە ناوچە و هەرەمی زیاتر بڕیبوو، لەسەرووی هەموشیان بریاتا و فرەنسا و ڕوسیا چاویان بڕیبووە ئەو خاکانەی کۆتبوونە ژێرە قەڵەمڕەیی دەوڵەتی عوسمانی. ئاخر لەمێژ بوو بریتانیا بە نیازی ئاسایشپارێزی ڕێگای گەیشتن بە هیندستان نەخشەو پلانی ڕاکێشا، دواتریش لەگەڵ دەرکەوتنی بەهای شلەی نەوت بە کەشتیگەلەکەیان و لەسەر ڕاسپاردەی ئەدمیرالییان، چاویان لە کانە نەوتەکان بڕی، ئەوەی دەکەوتە سەر ڕێگای گەیشتنیان بە هیندستان، کە پارێزگا باشوورییەکانی ئێران و کەنداو و کانە نەوتییەکانی میزۆپۆتامیا (ویلایەتی موسڵ) بوون.
جەنگ بە شێوەیەکی گشتی لە دوو بەرەوە گەرم بوو، بەرەی ئەوروپا و بەرەی ڕۆژهەڵات (واتە بەرەی ڕۆژهەڵاتی ناوین). بەرەی یەکەمیان ڕاستەخۆ هێزەکانی هاوپەیمان ڕووبەڕووی ئالمان و هاوپەیمانەکانی بوونەوە، لەوە قورسایی جەنگەکە زیاتر لەسەر شانی فرەنسییەکان بوو، هەبەتە باری جیۆسیاسییەکە تەوگلانەکەی ڕوونتر دەکردەوە، هەر ئەمەش بوو کاری کردە سەرچنینەوەی بەروبوومی شارەکە لە دوای کەتاییهاتنی جەنگ، بەوەی فرەنسا لەبەر بەرەی ڕۆژهەڵاتی خۆی نەیتوانیبوو وەک پێویست بەشداری لە شارەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە دژی عوسمانیەکان بکا، بەم پێیە دەستکەوتەکانی لەچاو بریتانییاوە کەمتر بوون، وەک دواتر لە هەموارکردنەوەی و دەستکاریکردنی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکەوە دەرکەوت. هەرچی بەرەی ڕۆژهەڵات بوو واتە بەرەی ئاسیا و ڕۆژهەڵاتی ناوین، قورسایی شارەکە زیاتر لەسەر شانی هێزە سەربازییەکانی بریتانی و ڕوسکان بوو. لەکەوتشی لەسەر ڕێککەوتننامەکان هەبوو.

دوای ساڵێک لە جەنگەکە، سەرداوی بڕیار و شکستی بڕیاری ئەمانی و عوسمانی بەدرکەوت، بەتایبەتیش عوسمانییەکان، چونکە زۆری نەخایاند لەماوەی سێ ساڵی یەکەمی جەنگەکەدا بریتانیا و ڕوسیا دەستیان بەسەر زۆرینەی ناوچەکانی باکووری ئێران و عەبستان و شام و عێراق و بەشێکی زۆری باشووری تورکیای ئێستادا داگرت. چاوتێبڕینی بریتانیا بەوەدا زیاتر بەدرکەوت، لەدوای ئاگربەستی مەدرەس و کۆتاییهاتنی جەنگیشەوە کەچی لەشکرکێشییەکەی نەوستا تا تەواوی ویلایەتی موسڵی لە بەشی باکووری مەزڕەتامیادا داگیرکرد، هەرچەندە بیانوویەکی دەستبەسەرداگرتنی شوێنە ستراتیژی سەربازی بوو، بەڵام دیاربوو مەرامی دیکەش بە کردەوەکە پێشنیار بوون.
هەر زوو هێزە داگیرکەرەکان چ لەنێو خەیان چ لەگەڵ ئەو نێتوانەی دەستیان بەسەر خاکەکەیاندا گرت کەوتنەخە بە ئەوەی کەمەڵک لەکەوتننامە بە حاڵەتی دوای جەنگ ڵێک بخەن. تەداروکی ئەم لەکەوتننامانە بەسەر دوو جەر دابەش دەبن:
یەکەمیان هەڵە داگیرکەرەکان لەنێوخەیاندا کەوتنە ئاوەژو و گفتوگۆ و لەکەوتن، کە لە ئەنجامدا کار گەیشتە کۆنگرەی لەزان، لەکەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ، سانڕیمۆ، لەکەوتننامەی لویدجەرج-کلیمەنسۆ، کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس و سیڤەر لەکخران و مەرکران.
دووەمیشیان: بریتانیا بەوپەڕی گورجوگۆڵی لە هەوەتەقەلای خەیدا بوو تا لەگەڵ نێتوە باڵادەستەکانی ئەو خاکانەی دەستی بەسەرداگرتن یان بەنیازبوو دەستیان بەسەردابگرێ و پێشتر کەوتبوونە بن کەفی دەوڵەتی عوسمانی، لەگەڵیان ڵێک بکەوێ و لەوشێک بە دوای قەناغی جەنگ بهێنێتە کایە. خە ئەگەر ئەم تەداروکە بگەڕێ قانونی نەبوونەتی نەچووبێتە بن باری و ناسنامەی لەکەوتننامەی نەبوونەتی، چونکە لایەکیان قەوارەی سیاسی دەوڵەتی نەبوو، بەڵام هەرچەندێک بە لەکەوتننامەی دووقۆڵی ناسراون، یان هەر هیچ نەبێ بەڵێنی بەڵگەنامەیی زلهێزێکی وەک بریتانیا. نموونەی هەرە زەقیش بریاتانی و عەرەب، دەقاودەقتر نامە و نامەگۆینەوەی مەکماهون-حوسێن بوو؛ واتە ئەوەی لەنێوان کەمسیاری باڵای بریتانیا لە میسر و حوسێنی کوڕی عەلی شەریفی مەککە لە حیجاز بستراـ. دواتر ئەو لەیەکتگەیشتنەی لەگەڵ کۆمەکانی ئەودا کرا، بەتایبەتیش لەگەڵ فەیسەڵ و عەبدوڵڵا. هەروەها لەسەرتاوە هەوەکی لەیەکتگەیشتنیش لەنێوان هێزی بریتانی و کورد (شێخ مەحمود) هەبوو، لە بەداخەوە درێژەی نەکێشا و سەرینەگرت. بەدەر لەمە بریتانیا بەڵێنی بە زایەنیزمە جووەکانیش دا نیشتمانێکی نەتەوەییان بە لە فەڵەستین دابمەزرێنێ، ئەوەی بە بەڵێنی بلفەر یان بە جاڵنامەی بلفەر ناسرا. لەڕدا مادام باس لە نامە و بەڵێنی بریتانیا بە عەرەب کرا و

ئاماژەش بە شێخ مەحمود کرا، هەڤ ئەم پرسە زیاتر تاوتوێ بکرێ. زۆر جار دگوترێ، بەڕێ بریتانییەکان هەر لە سەرەتاوە لگەڵ ئەوەدا نەبوون کە هیچ شتێک بە کورد نەکەن وەک ئەوەی بە عەرەبیان کرد، ئەدی ئەوە نەبوو دووڕوویەتیان بە کوانی حوسێن دروستکرد، کەچی دژی شێخ مەحمود وەستانەوە و بریندارییان کرد و دواتر بە بریندارى گرتیان و زیندان و پاشان تاراوگە و دواتر لەبوردن و هەنانەوە... بە کورتی ئەم نەوانەی ئینگلیز و شێخ مەحمود هیچی لە شین نەبووەوە. هەرچەندە ئەوە ڕاستە کە هەویری ئەم باسە ئاو زۆر هەڵدەگرێ و هەر بە حوکمدانیکی سەرپێی ناکرێ و هەقیش نییە هەستوسۆز ڕەچاوی یەکلاکەرەوەی تێدا ببینرێ. هەڤ وردتر بە چاویلکەی سەردەم و بەرژەوەندییەکانی ئەوکات لێی بڕوانین.
بە ئەم مەبەستەش پێویستە بەدوای هەڵوەزنینی سەرداوەکاندا بگەین. ئیدی لە دووتوێی ڕووداوەکان و هەڵوێستنامە ئاشکرا و نهێنییەکان و لێکەوتەی دوای جەنگ، ڕاستییەکان بە شێوەیەکی دیکە بە کەسی توێژەر دەنگ گەڕێ. جگەی خەیاتی بەدوایداند بچین.
جارێ لە پێشەوە دەبە ئەوە بگوترێ ئەوەی بە عەرەب، نەخاسمە ئەوەی بە ماڵباتی حوسێنی کوڕی عەلیی شەریفی مەکە کرا، هەر لە خەڵا و خەڵاتێک نەبوو بریتانیا لە بەر هەشیی چاوی عەرەب پێیانی بەخشیبێ، بەڵکو ڕاستییەکەی مژووییەکان سەلماندوویانە بە شێوەیەک لە شێوەکان پاداشتێک بوو لە بەرانبەر ئەو کارانەی ئەوان بە بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی بریتانیای مەزنیان کرد، چۆن؟
کاتێک بریتانیا زۆر حەوجەی ئەوە بوو هێگای سرتاتیژی خۆی لە میسر و هێڕهەڕاتی ناوەڕاست بە هیندستان بە ئاسایشپارێزی لە دەستی خۆیدا بهێڵتەوە، کاتێکیش جەنگەکە هەڵگیرسا، تا گەورەی زاڵ لەناوچەکەدا، کە بایەدابووە لای ئەمان و چووبووە نێو هاوپەیمانێتییەکەی، دەوڵەتی عوسمانی بوو، دەبووایە بریتانیا لە دژی عوسمانییەکان بجەنگە. بریتانیا تا ڕادەیەک لەو جەنگە و لە لای باکوور و هێڕهەڕاوای دەوڵەتی عوسمانییەوە بەتەنیا بوو، چونکە فرسا زیاتر بەبەرەی هێڕهەڵاتی خۆی بە ئامانەوە سەرقاڵ بوو، ئیدی بریتانیا خواخوای بوو هاوپەیمانێکی بە پێدا ببێ، ئەگەر ناوێخەیش بە باشتر تا بتوانێ بەهێزەوە لە بەرانبەر هەزی عوسمانییەدا بوەستێتەوە و یان هەرهیچ نەبە بەربەستێکی بە دروست بکا. بە ئەم کارەش بەحوکمی ئەوەی حوسێنی کوڕی عەلی لە حیجاز پێگەیەکی دینی و خەڵکی لە حیجازدا هەبوو، هەزکیشی لە بەدوییکان (بەدون)دا هەبوو، باشترین داردەست بوو کە بریتانیا پێنای بە ببا، یان هەرهیچ نەبە هەوڵێکی بە بدا. ئەوە بوو ماکماهونی کەمسیاری باڵای بریتانیا لە میسر پێوەندی پێوە بەست و ولە مژووشدا بە نامە و

نامۆگەیەنەوەکانی ماکماهون-حوسێن ناوبانگی دەرکرد. هەر ئەویش بوو کەسێکی وەک لەرانسی بۆ نارد، سەرەتا بۆ هەواڵگریی و پاشان وەها کەوتەوە کە لەرانس تەوانی بچێتە دڵی عەرەبەوە و لە ناوەڕاستی بیابانەوە بۆ هاوکاری هێزی بەدووکانی شەریف حوسێن تەنگ بۆ عوسمانییەکان هەڵبچنێ.
لەبەردا هەڤ ئاماژە بۆ ڕاستییەکی زەر جەوهەری بدەین؛ شەریف حوسێن لە بەرانگاربوونەوەی لە بەرانبەر عوسمانییەکانادا هەیبوو، هیچ ئەمیر و سالارێکی جەنگی دیکەی نەتەوە خەجڵیەکانی ژێر قەڵەمڕەوی عوسمانی نەیبوو، ئەویش لایەنە ئەلداریەکەی بوو. لەگەڵ هەڵگیرسانی جەنگدا بابولعالی عوسمانی وەک دابی خەی و بۆ ئەوەی خەڵکی بن قەڵەمڕەوییەکەی خەی لەدژی هاوپەیمانان کە بکاتەوە و بیانکاتە سووتەمەنی شەڕکانی، جاڕی جیهاد و جەنگیی پیرۆزی دا، ئەم جاڕدانەشی تاڕادەیەک لەنێو گەلە دواکەوتووەکان بۆ چووسەر لەنەویشیاندا کورد. لە بەرانبەردا ئینگلیز بەدوای شتێک، بەدوای کەسێکدا دەگەڕا کە ئەو تەلیسمە پیرۆزیەی خەلیفەی عوسمانی پووچەڵ بکاتەوە و بەڕەی ڕەوایەتی دینییانەی لەبن پێ دەربکەشێ. هەبەتە ئەوەی ملی دایەبەر و بەڕاستیش هاتە مەیدان شەریف حوسێن مەزنی مەککە بوو، بەوەی ئەو هەم دەسەڵاتێکی دنیایی هەبوو، واتە حوکمڕانی ئەوە بوو، هەم عەرەب و لە نێو عەرەبیشدا بۆ شەجەرەی بنەماڵەیی دەگەڕایەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام و خەی بە قورەیشی دادەنا. بەم جۆرە ئەو ڕەوایەتییە ئەلییەی ئەو هەیبوو، تەنانەت هیچ کامێک لە خەلیفەکانی عوسمانییش نەیانبوو. لەوەش هەر گرنگ دەسەڵاتی شەریف حوسێن بەسەر مەککە و مەدینەدا دەڕیشت، کە بۆ سەرتاپای موسڵمانانی جیهان چەند پیرۆز بوو، ئاخر ڕووگەی حەجیی ساڵانەیان بوو. بەم جۆرە بۆ کەشکردنی بریتانیا عەرەب و لەنەویشیاندا شەریفەکانیان بۆ لای خەیان، پەیامێکیان نەوێک هەر بۆ عەرەب و گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین، بەڵکو بۆ سەرجەم موسڵمانانی دونیادا نارد، کەوا ئەوەی عوسمانییەکان جاڕیانداوە ڕاست نییە، جەنگەکە جەنگێکی دینیی خاچپەرستانە نییە.
خاڵێکی دیکەش، کە جەوهەری و کردەیی بوو بۆ هێزی شەریف حوسێن، دیارە بە یارمەتی بریتانیا، لە ڕێی ماکماهون و لەرانسەوە توانرا لە ١٩١٦دا لە نیمچە دوورگەی عەرەب و دواتریش پریشکێکی بۆ شام و عەراقیش پەیدا بێ، جوڵانەوەیەک سیاسی و ڕاپەڕینێك لەدژی عوسمانییەکان سەرپە بخەن، کە لە مەژوودا بە شۆڕشی گەورەی عەرەب ناوی دەرکرد، بەهۆی توانیان حیجاز و پاشان نیمچەدوورگەی عەرەب لە تورک پاک بکەنەوە، پاشان بەرەو باکوور هەڵکشان تا ئوردن و شام، هەبەتە لەوە بۆ پاشتی لەشکری بریتانییەوە بوو، توانییان

لەم بارەوپشچوونەیاندا دیمەشقیش بگرن، بگومان فەیسەڵی کوڕی حوسێن لەم ڕووداوانەدا ڕۆڵێکی هەرە چارەنووسسازی هەبوو. ئیدی سەرەتا وەک لە بەڵێنی نامەگەیەنەوکانی ماکماهون-حوسێن تەماشەرکرابوو، دەبووایە دوو تەکی پانوپۆڕی عەرەب هەر لە نیمچەدوورگەی عەرەب تا شام و عێراق و ئوردن و فەڵەستین بگرتەوە و بە دوو تەی گەورەی عەرەب دابنرێ، کەچی بریتانییەکان بەڵێنەکەیان نەهێنایە دی، تەنانەت دوای ئەوەی بە لەشکری فەیسەل شام لە تورکەکان ڕزگار کرا و بە ماوەیەکی کورت وەک پاشای عەرەب لەوێ دانرا، لە دواتر بگوڕەی ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ، کە سەرەتا نهێنێ بوو، پاشان لەگەڵ شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی بەلشەفیکەکان و کشانەوەی ڕوسیا لە هەموو پێگەی سەرەتا و ناوەڕاستی جەنگی یەکەم، ئاشکرا کرا، دەبووایە بەدرێتە فرەنسییەکان، ئەوەبوو فەیسەڵ و دەسەڵاتی عەرەب لەوێ دەرکرا و ڕاونران، دواتر لەپاڵ حیجاز دوو شانشینی دیکەیان لە ئوردن و عێراق بە دروست کردن هەرێک لە عەبدوڵڵا و فەیسەڵ لە کوڕانی حوسێنیان کردە پاشایان، پاشان ئاستی ڕووداوەکانی حیجازیش بە شێوەک تەشەنەی سەند، ئەوەبوو ماڵباتی ئاڵی سعود دەسەڵاتی حیجازیان کەوتەوە بەردەست و حوسێنی کوڕی عەلی لەوێ ڕاونرا.
سەربردەیەکی خۆش و واتادار لە فەیسەڵ و چەرچل دەگێڕنەوە. دوای دەرکردنی فەیسەڵ لە شام، دیارە دەچێتە لەندەن و چەرچڵ دەبینێ، چەرچڵ ئۆکات وەزیری کۆلۆنەکان(موستەعمەرات) دەبێ. بەیەک دوو هەفتە بەر لە کۆنگرەی قاهیرەی ئازاری ١٩٢١ فەیسەڵ بە جلەکی ناپیشچاو دەچێتە لای چەرچڵ، بەپێچەوانەی دابی خۆی هەمیشە بە جلی پشتەو پەرداخی خەڵکیانەی خۆی بینراوە، چەرچڵ لێی دەپرسێ ئەدی کوا جلە کەشخەکانت؟ ئەویش لە وەڵامدا دەڵێ هیچی نەما، نەجل ما نە حاڵ، چەرچلیش دێی دەداتەوە پێیدەڵێی، خەم مەخۆ عەبایەکی زەر کەشخەترمان بە داناوی. زەری پێناچێ کۆنگرەی قاهیرە بەیاری دروستکردنی دەوڵەتی عێراق لە هەردوو ویلایەتی بەسرا و بەغدا و پاشان موسل دەدا و فەیسەلیش دەکەنە پاشا بەسەریاندا.
لەسەرەدا پرسیارێک زەر بەجدیی دەتە پێشەوە، تەبەنێی ئەوەی بە شازادەی عەرەب هەڵکەوت، بە شازادەیەکی کورد هەڵدەکەوت؟ یان با بڵێین بەختەوەیەکی دیکە بیربکەینەوە، ئایا میرێک یان دەستێپشتووەیکی کورد ئەو هەزەی هەبوو و بەرەنگاری تورکەکان ببێتەوە، یان لەوە تێدەگەیشت کە خەری تورکان ئاوابووە و ئیدی هەڤە پشتیان تێبکا؟ ڕاستە سەرەتا نەوانی ئینگلیز و شێخ مەحمود هیوایەکی وەهای لە چاوەڕوان دەکرا، بەڵام زەری نەخایاند فیتی حەمزادەیی ئەزدەمیری تورک(شەفیق عەلی) لە ڕواندز بەسەر شێخ مەحمود و ناوچەکە چ

ئاژاوەیەکی نایەوە و چەن هەموو شتەکی دژ بە تورک لەبار برد.
ئەوەی ڕاستی بێ کاتی خۆی کە مارک سایکسی گەیاند و دیپلۆماتی ئینگلیز بە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی وەاتەکەی لە وەشامی ڕاوێژکدا هەڕەشەک لەسەر لەم لە حەیفاوە بە نێو بیابان بڕۆ و هێڕشات دەکەشە تا دەگاتە کەرکوک، دەبێتە بنەمای هێکەوتنێ پێ لە مقامقەکەی هێکەوتنی دووقۆڵە نێوان بریتانیا و فرەنسا کە بە هێکەوتنی سایکس- پیکۆ دەناسرێ، بەوەی سەرخەتەکێ بە فرەنسا و بنخەتیش بە بریتانیا. ئەم هێکەوتنێ بە دابەشکردنی میراتی پیاوێ نەخۆش و دەڕاوەکەی عوسمانی بوو لە جەنگی یەکەمدا. هەبەتە لە سەرەتادا ڕووسیاش بەشدار بوو بەڵام دوای شۆڕشی بەلشەفیەکان لەیان هەڵگەڕایەوە، ئیدی هێکەوتنامەکە لە نهێنییەوە بووە ئاشکرا. ئەم هێکەوتنەی بە شێوەیەک لە شوێنکان هێڕشاتی ناوەڕاستی بەدەر لە ئێران خەتخەت دا و بووە دایکی هەموو هێکەوتنامەکانی دیکە. هەبەتە سانریمە و کۆنگرەی ئاشتی و سیڤەری بەدواداهاتن تا کار گەیشتە دروستکردنەوەی تورکیا لە پەیماننامەی لۆزان.
وەنبێ ئەم هێکەوتنامایەی سایکس-پیکۆ وەک خۆی جێبەجێکرابێ، چونکە هەر زوو بریتانیا کەوتە تاندان لە هێکەوتنامەکە و تێکشا خۆی لە جێبەجێکردنکەیدا بدزێتەوە، هەرهیچ نەبێ هەمواری بکاتەوە و دەستکاری ناوچەی هەڕە هێنگینەکانی بکا. ئاخر بریتانیا چاوی لە دوو شۆن بەیبوو کە بەڵای ئەوەوە زەر گرنگ بوون، یەکەمیان فەڕەستین و دووەمیشیان ویلایەتی موسڵ، کە بگۆڕەی هێشنووسی یەکەمی هێکەوتنامەکە بوایە، ئەوانە دەکەوتنە سەر ناوچەی فرەنسا.
لە میانەی جەنگ، هەندە ڕووداو هاتنە پێشەوە کە ڕەخنەگر بوون بە ئەوەی بریتانیا دەنگی دڵڕتربێ لە فرەنسا و بەهەیەوە هێکەوتنامەکە بتەواوی دەستکاری بکا. یەکەمینیان هەڵگیرسانی شۆڕشی ئۆکتۆبەری بەلشەفیەکان بوو، دواتر هێشتا جەنگ تەواو نەبووبوو ئەوان لە هەموو هێکەوتنامە ئاشکرا و نهێنییەکان کشانەوە، هەر ئەوانیش بوون هێکەوتنامەی سایک- پیکۆیان ئاشکرا کرد، بەمە مەیدانکی پانوپۆتر بە بریتانیا مایەوە. دووهەمیشتیان سەرهەڵدانی جمووجۆڵی ئەتاتورک و هەڵگەڕانەوەی بوو لە خەلافەتی ئیستەنبول و دابەشکارییەکەی هاوپەیمانان، بەتایبەتیش دابەشکارییەکەی سایکس-پیکۆ و پاشان سیڤەر. دەخەکە وا کەوتەوە بریتانیا خواخوای بوو دەوڵەتک وەک ناوچەیکی دابە بکەوێتە نێوان هەڕز و بەرژەوەندیی ناوچەکانیی خۆی لەگەڵ حوکمی بەلشەفیەکانی ڕوسیا، لەسەرەکی دیکەشەوە ململانێی لەگەڵ فرەنسا لەسەر خاکی

ڕۆژهەڵاتی ناوین، زەمینەکەی لەباری وەهای بۆ ئاتاتورک ڕەخساند، کە هەر سێ دەوڵەتە کابرەکان گرێو لەسەر دەسەڵاتی و ئاسایشپارێزی ئاوێو بکەن. ئاوێش پێشهاتەکانی بە باشی قەستنەوە و لە کۆنگرەی لۆزانەدا و لەژێی عیسمەت ئینۆنۆی نوێنەری لە ڕێککەوتنامەکەدا بڕجەستەی کرد، بەمە فەرمانبەرداریێک لای هەزە هاوپەیمانەکانی براوەی جەنگی یەکەم دروستبوو، کە دان بە سنوورە نوێیەکەی دەوڵەتە تورکییەکەی ئاتاتورکدا بنێن، لە بڕانبەر هەندە سازشی ئاوێو بە بریتانیا و فرەنسا. سازشەکەش وەک لە مادەی نێوەمی لۆزاندا دەرکەوت، ویلایەتی موسڵ بوو.
ئەم ڕێککەوتننامەیە لەسەر چەند پێگەیەکی جەوهەری بەند بوو کە ئەمانێن:
١- لایەکی پەیماننامەکە هەموو وڵاتە براوەکانی هاوپەیمان بوون، تایەکەی دیکە تورکیا.
٢- سەقامگیری ئاشتی لەنێوان تورکیا و وڵاتانی هاوپەیمان.
٣- دیارکردنی سنووری تورکیای نوێ.
٤- جاێدانی لەخۆشبوون لە تاوانبارانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لەو تاوانانەی پەیوەستبوون بە ڕووداوی سیاسی لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٤ تا ١٩٢٢. واتە بەدوادانچون لە دادگاییکردنی تاوانبارانی جینۆسایدی ئەرمەن و گریک و ئاشووریێکان. لێرەدا ئەم پرسە ناکەکە لەگەڵ وردەکاری تاوانە نوددەوڵەتییەکانی وەک جینۆساید و تاوانی جەنگ و تاوانی دژە مرۆڤایەتی. ئەم خاڵە نهێنی ئاوێو ڕەتکردنەوەیە حکووماتە یەک لەدوای یەکەکانی تورک دەگەیەنن، بەوەی دان بە جینۆسایدکردنی ئەرمەن و کورد و گەلانی دیکەی ئەنادۆڵ و ناوچەکەدا ناهێنن.
٥- ئەم پەیماننامەیە بەهیچ شێوەیەک ناوی کوردی نەهێناوە، لەکاتێکدا سێ ساڵ پێشتر و لە ڕێککەوتننامەی سیڤەردا بەندێک بە ناوی کوردستان هەبوو کە لە ماددەکانی ٦١ و٦٢ و ٦٣ پێکهاتبوو.
٦- لەبارەی ویلایەتی موسڵ لەماددەی سێدا هەر ئاوەندە هاتبوو؛ لەماوەی نە مانگدا ئاوێو کۆشێیە یەکلا بکرێتەوە، ئەگەرنا پەنابەرێتە بەر کۆمەڵەی گەلان، کە هەر واش کرا. لەڕێ شتێک دەردەکەوێ، ئەگەر هاتوو سنووری تورکیا بەو پەیمانە دیارکرابە، سنووری عێراقیش بە لێکدانی هەردوو ولایەتی بەسرا و بەغدا بە خواستی بریتانیا لە کۆنگرەی قاهیرەی ١٩٢١ دەستنیشانکرابە، ئاوا پەوڵکاندنی ولایەتی موسڵ بە شێوەیەکی زۆر جیاوازتر بووە، بە پەواژەیەکی ئاماژ تێپەڕیوە، کە دوو قۆناغی بڕیوە، بەوەی لەکۆتای قانونی تایبەتمەندانەی خۆی هەیە، یەکەمیان بڕیاە و ئاسپاردەی ڕێکخراوی نوددەوڵەتی ئاوکات کە کۆمەڵەی گەلان بوو، ئینجا ئاپرسی

خەڵکی ولایەتەکە. سەرەنجام سنووری هەردوو دەوڵەتەکە لەساڵی ١٩٢٦ بە فەرمی ناسراو بە خەتی برەکسل بەناوبانگ، بەگومان لە پەرلەمانی هەر دوو دەوڵەتیش وەای بریتانییەکان پەسەند کرا. ئەمەو سەرباری دانوەی قەرز و قەرەبووکردنەوە بە نەوت، واتە فرەشتنی خاکەکە لە لایەن تورکیاوە.
ئیدی ئەم پەواژەیە دوو تایبەم لە تورکیای جیادەکاتەوە هەروەها لە هۆشی دوو ویلایەتە دیکەی بەسرا و بەغدادشی بە دروستکردنی عەراقیش. هەر ئەم بنەما پەکهەنرەش دەکرە بە هەر بارەکی ئایندەیی هەبێ خەی ببینە، واتە بەیار و هاسپاردەیەکی نەودەوڵەتی بە هاپرسیەکی میللی.
لەرەدا دوو خاڵ زەر جەوهەرین، کاتەک ئەو گریمانە خەیاپەاویە دەتە گەڕ، ئەگەر پەیماننامەکە هەبووشتەوە چی دەبە؟ ئایا خەیاڵی شاعیرانەی پاوانخوازی میسافی میللی گەورەی تەرانی دەتە دی، یان گەڕانەوەی هۆشکەیە بە پەش پەیماننامەکە. کە ئەویش هۆشی تورکیایەکی بچووکی شەقی بە هەیبەتی سەردەمی سیڤەر تا پەیماننامەکەی لەزان، ئینجا لاکەوتنی ئەو پارەزبەندییە لەسەر دەوەتی تورک بە سزادانی لە تاوانی جینەسایدی ئەرمەن و گریک و ئاشوری.
خاڵەکی دیکەی جەوهەری چەمکی سەروەریی دەوەتە کە لە دوای جەنگی دووەمی جیهانەوە جەرەک لە پیرەزتەی سیاسی وەرگرت، بەداخەوە هەندەک لە سیاسەتوانانی شەشی کورد باش لەی حاڵی نەبوون، هەر بەیەش ئەباڵی بەشکی زەری سەرنەکەوتنی شەشکانی کورد بەتایبەتی بە پرسی دەوەت و قەوارەی سیاسی بە ئەوە دەگەڕێتەوە.
لەگەڵ ئەوەشدا لەژیکی هەز لە هەندە لە جەمسەرەکانی مەژوودا گرەوی بە خەی بردووەتەوە.

سەرچاوەکان:

١- دەقی بەگەنامەی هەکەکوتننامەی سیڤەر، بە زمانی ئینگلیزی.
٢- دەقی بەگەنامەی هەکەکوتننامەی لەزان، بە زمانی ئینگلیزی.
٣- دەقی بەگەنامەی هەکەکوتننامەی سایکس-پیکۆ، بە زمانی ئینگلیزی.
٤- کوردستان لەنوان سیڤەر و سنوورە دەستکردەکاندا، نووسینی: هیسەر لهەر واگنەر، وەرگەان لە ئینگلیزییەوە؛ شەفیقی حاجی خدر، لە باوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی هەولەر ٢٠١٣، چاپی دووەم ئاوەر ٢٠١٥.

٥- هەڵەبجە بۆنەو لمدا، جیمس بار، وەرگێڕانی شەفیقی حاجی خدر، دەزگای جەمال عیرفان ٢٠٢٢
٦- بەرژەوەندییەکانی بریتانیا و دابرینی موسڵ، دارت بروکس ریسلی دووەم، وەرگێڕانی شەفیقی حاجی خدر، چاپخانەی هێژات/ هەولێر ٢٠٢٣

چەند سەرنجێکی زمانی سەبارەت بە هەمانی(لە مەکک)ی وەرگێڕدراوی شەفیقی حاجی خدر

ـــ سەلاحەددین مەغدید ئوستی

پاش وەرگرتنی هەمانی(لە مەککە)ی قادرعەبدوڵا کە بەرهەمێکی تازە وەرگێردراو لە هەندێوێ لەلایەن کاك شەفیقی حاجی خدری وەرگێڕەوە بەدیاری بۆم بە سوپاسەوە، داواشی کرد سەرنج وتێبینیکانی خۆمی بۆ بنوسم، هەرچەندە من نە هەخنەگرم و نە زمانەوان بەڵام وەک هەڵبژێك بۆ داواکاری جەنابیان، وەک خوێنەرێکیش دوای خوێندنەوەی هەمانەکە لەدووە هەهەندەوە چەند سەرنجێکم لا گەڵالە بوو یەکەمیان سەبارەت بە زمانی وەرگێڕانەکە و ئەویتر دیدو فەلسەفەو تەکنیکی هەمانەکەیە، ئەوەی پەیوەندی بەوەرگێڕانەوە بێت بەشێکی لێرە دەخەمە بەرچاو، بەڵام سەبارەت بە سەرنجەکانم بۆ ناوەڕۆکی دەق و ئامانج و فەلسەفەی هەمانەکە لە دەرفەتێکی ترئاگەر بۆم لوا ئیانخەمە ڕوو.

هەرچەندەش بۆ بەراوردکردن و تێبینی بۆ دەقێکی وەرگێڕدراو پێویست بەبەردەست بوونی دەقەکە بەهەردوو زمانەکەو کارامەیی تیایاندا مەرجێکی پێویستە، کە بۆ ئەمە مەیسەر نەبووە، بەڵام دیارە لەوەرگێڕانیش ئاشە باشترین وشەو دەستەواژەی دروست لەزمانی دووەم هەبژێردرێ بۆ گەیاندنی پەیامی نوسەرو بەخشینی چێژ بە خوێنەری هەمان زمان، بەیە تێنانێت ئاگەر هەندێ وشەو دەستەواژە وەکوو وەرگێڕانی وشەیی(ترجمة حرفية) نەشگوازرێنەوە لەبەهای وەرگێڕانەکە کەم ناکەنەوە، ئینجا من وەك خوێنەرێك و لەسەر بنەمای ئەوەی پێم

وایە گفتوگۆو ئاگادێنەوە ڕێگایەکی فێربوون و خۆ ڕاهێنبیرکردنە، دەمەوێ بەشێك لەسەرنجەکانم بخەمە ڕوو بۆ ئەوەی ئەگەر نەشم پێکابەت بتوانم سوود لە وەڵامی بەرامبەرەکانم وەرگرم.

سەبارەت بە وەرگێڕانکەو بەڕەوانی زمانی و گوزارشتەوە بە پێویستی دەزانم دەست خۆشی لە وەرگێڕ بکەم کە کارێکی زۆر جوانی ئەنجامداوە، سەرەڕای بەکارهێنانی زمانێکی ڕەوان و بە گرێ چەندین وشەو زاراوەی ڕەسەن و تازگرتوی زمانی کوردی تیایدا زیندوو کردەتەوە، هەرچەندە لەوانەیە هەندێکیان مەرکی ناوچەیی بونیان پێوە دیاربێت بەڵام زێرینەیان زۆر گونجاوو لە شوێنی خۆیاندان و لەوانەیە سودیان هەبێت بۆ دەوڵەمەند کردنی زیاتری زمانی نوسین و پێکردنەوەی چەندین بۆشایی زمانی لەوانەش: کەفەرات، تەشی، تیدان، قەڵەش، دەمبەشکە، سارنجخانە، گۆرین، بۆخشکەیی، زراسك، …

هەرچەندە زیندوو کردنەوەو بەکارهێنانی وشەی ڕەسەن و کۆن دیاردەیەکی جوان و سودبەخش بێت بۆ زمان بەڵام ناکرێ خەمان لەو ڕاستیەش ببوڕین کە ئای بەشێکی زۆری زمانەوانانە کە ئەو دیاردەیە سەرهەڵدای لایەنە ئەرێنیەکەی لایەنی نەرێنیەش لەخۆ دەگرێت ئەگەر ڕەچاوی هەندێ لەیاساو بنەما زمانیەکان نەکرێت، وەك:

1- لەکاتی ژیاندنەوەو بەکارهێنانی وشەیەکی کۆن لە کاتێکا جێگرەوەیەکی گونجاوو ناسراوتر لەخۆی هەبێت، بەتایبەتی ئەگەر مەرکی ناوچەیشی پێوە دیاربێت لەوانەیە ببێتە هۆی شلەقکردنی زمانی و ماندووکردنی زیاتری خوێنەروو ترازانی تەرکیز لەسەر ناوەڕۆکی دەق.

نمونە: جەباندن بەکارهێنراوە لەجیاتی تاقیکردنەوە یان ئەزمون.

2- زمانەوانان پێیان وایە هاو واتای تەواو لە زماندا دیاردەیەکی تەندروست نیەو ئەگەر هەش بێت پاش ماوەیەك یەکێکیان ئەوەیتر دەبەزێنێ و خۆی جێگای دەگرێتەوە، بۆیە بەڵای من هەرچەندە ئێمە زمانی ستاندەرمان نیەو وشەی تایبەتمەندمان بۆ زمان یەکلا نەکراونەتەوە بەڵام بە بۆچوونی من باشتر وایە نوسەر لە هەموو دەق و نووسینەکانیدا تەنها یەکێ لەو فەرمانە کە باوترینەو لە قەناعەتی خۆی نزیکە هەبژێرێت و بەکاری بێنێت، نەك چەند فەرمێکی جیاواز بەهەمان مانا بەستە لەیەك دەقدا کە لەوانەیە بۆ بیانیەك وا ئاسایی نەبێت وەکوو بۆ هاوزمانیەك ئاسایی دێتە بەرچاو.

نموونە: ئێستا= نها…

3- ناوونی لە چەمکی وشە یان زاراوە، زهنی خوێنەر سەرقاڵ دەکات لە ڕوان جیاوازی مەفهومی وشەکە، بە نمونە نوسەر لە هەندێ شوێن وشەی(گەورە)و لە هەندێ شوێنی تر(گەورێنە)ی بەکار هێناوە، دەکرێ بگوترێ ئەو مڕوولەیە گەورەیە لەهەمان کات ئەشێ بشگوترێ ئەو شاخە گەورەیە، کەواتە وشەی گەورە ەها نیەو ڕژەییە، بەڵام سەبارەت بە زاراوەی گەورێنە بە دلنیایەوە وشەیەکی ەسەنەو لە کێنەوە بەکار هێنراوە، بەڵام ووون نیە لە بەکار هێنانی لەناو ئەو دەقە جیاوازی ڕوان ئەو دوو فڕمە چیە؟ بە بڕچوونی من ئەگەر وشەی گەورە لە بەرامبەر(مەزن – کبیر)و وشەی گەورێنە لە بەرامبەر (زەبەلاح، زۆر گەورە – عملاق ، ضخم) بەکار هاتبێت زۆر گونجاوێ.

لەلاپەڕە 169 دەنوسێ پاپڕۆی گەورێنە لە جێخێدایە لە جیاتی (باخرة عملاقة) بە کار هاتووە بەڵام لە چەندین شوێنی تریش لە جیاتی گەورە بەکار هاتووە بێ دەرگە و بێ سەکۆی گۆڕەش هەمان زاراوە بەکار هاتووە.

وشەی(قەپەنگ)یش کە لە زمانی تورکیەوە وەرگیراوەو بە شێوەیەکی فراوان لە ناوچەی باڵەکایەتی و دڕۆی ڕوستی بەر لە ڕاگواستن بێ پەنجەرەڕەی گەورەی نهێمی دووەم و سێیەمی خانوە گەورەکان بەکار دەهات، بەڵام بە پێی زانیاری من زاراوەی (دووبانکە)زیاتر بێ بەلەکێنەی ئەوکات بەکار دەهات کە بە دەرگایەك بەنهێمی دووەم وسێیەمی خانوەکانەوێ پێیوێست دێکرا.

لە لاپەڕە 30 و شوێنی تریش نوسراوە(قەدەممان لێدا) کە پێ دەچێت مەبەستی وەرگڕ ڕێشتن یان پیاسەکردن بێت، بە ڕای من جگە لە ناەسەنی وشەی قەدەم کە کتومت عەەبیەکەیەتی باشتر وایە جێگرەوەکانی بێ بەکار بێن تەنانەت ئەگەر داتاشراوو سازێنراویش بن گونجاوترە.

سەبارەت بە دەستەواژەکانی(لە پێشتڵك ڕویدا لا23، شتێکی تر لە ئارادابوو لا17، شتێك قەوما لا24، شتێك لە مالەکەدا تەقیەوە لا25، ڕوداو گەلێك قەوماون لا36، لەیەکەم نیگادا شتێك قەوما لا44، …) لە چەند ڕوکەوە تێبینی هەدەگرێت، سەرەتا وشەی قەوما هەرچەندە لەوەدەچێت لە قیامی عەەبیەوە وەرگیرابێت بەڵام دەمکە لەهەندێ ناوچەو شێوەزاری کوردی شوێنی خۆی گرتووەو لە زۆر زمکانی جیاوازیش بەکار دەبرێت بە نمونە لە جیاتی (حدث – رویدا)یان(فعل، قام – قەوماندی) ، بەڵام بە بڕچوونی من وا باشترە ئەم وشەیە لەجیاتی ڕوداو بەکار نەهێنرێت چونکە وشەی(ڕوداو) بۆجگە لەوەی کە لە

قەومان ەسەنتر دەردەکەوێت تا رادەیەکی زۆریش لەناو زۆربەی شەوەزارە کوردیەکانیش نامێ نیە نەخاسمێ لە دیالێکتی ناوەڕاست، وەلە لایەکی تر جیاوازی زۆرە لە نێوان(حدث – قام یان فعل) چونکە یەکەم روداوێکی خێکردی لەخۆوە بێ پلان ویستی مرۆڤە، وەك:(لەیەکەم نیگادا شتێك قەوماو…) بەڵام دووەمیان پێچەوانەی یەکەمە، وەك: (شەڕێکی کرد، قەوماندی) کە ناتوانرێ لێرە رودان بەکار بهێنرێ.

وە تێبینی ترم لەو بارەیەوە جیاوازی نێوان هەردوو وشەی(شت"تەن" – روداو)ـــە، دیارە بەگە نەویستە کە ئەو دوو وشانە دوو چەمکی جیاواز دەبەخشن یەکەمیان زۆربەی تەنەکان دەگرێتەوە بێجگە لە کەس و ڕوداو…، بەڵام ڕوداو کردەویەکی رودراوە واتا بە ئەنجام گەیشتنی چالاکیەکی دیاری کراوە، بێیە واهەست ئەکرێ لەوەڕگێڕانی ئەو دەقەدا ەچاوی جیاکردنەوەیان نەکرابێ وەك لە لاپەڕە 23 دەڵێ:لەپێ شتێك ڕویدا، من لێی ئاگادار نەبووم… ، بە بێچوونی من بگووترێ: لەپێ ڕوداوێك ڕویدا…، گونجاوتر دێتە بەرچاو، یاخود لە لاپەڕە 25 کاتێك دەڵێ: شتێك لە ماڵەکەدا تەقیەوە… وا گونجاوترە بنوسرێ: (تەقینەوەیەك لە ماڵەکەدا ڕویدا..) چونکە شتەکە خێی نەتەقیوەتەوە بەکوو لە ئەنجامی دەستکاری کردنی بووە بەبێ مەبەست، کە ئەوەش دەچێتە چوارچێوەی ڕوداو.

بەهەمان شێوەش لە لاپەڕە 36دا کە دەڵێ: ڕوداوگەلێك قەوماون…، من وام پێ گونجاوترە بنوسرێ: ڕوداوگەلێك ڕوویانداوە.

هەروەها کە لەلاپەڕە24 دەنوسێ: ئەو کات شتێك قەوما کە مرۆکی لە هەموو ژیانی منداو…

لەوانەیە بەمجۆرە هاوسۆنگتر بێت بێ زهنی خوێنەر کە بگوترێ: لەو کاتەدا ڕووبەڕووی ڕوداوێك بوومەوە کە بووە مرۆکی هەمیشەیی بەژیانمەوە…، یاخود هەر گوزارشتێکی تری هاوشێوە.

ئیتر نمونەی تریش زۆرن بەڵام هەر ئەوەندەم بە پێویست زانی وەك تێبینی و دەوڵەمەندکردنی زیاتری خەرمانەی پێ لەبەرەکەتی وەرگێڕی بەتوانا کاك شەفیقی حاجی خدر، هیوادارم سودێکی هەبێت.

ھەمـــان / لە مەككە … قـــادر ءەبـدوڵا …. لە هەنـدیيەوە: شەفیقی حاجی خدر

بۆ خوێندنەوەی ئەم ھەمانە کلیکی ئێرە بکەن ….